

I F J. G E R Ó L Á S Z L Ó

A RÓMAI
SANTO STEFANO ROTONDO
A MAGYAROK NEMZETI
TEMPLOMA

KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
RÓMAI TÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA
BUDAPEST, 1944

MTA
KIK

IFJ. GERŐ LÁSZLÓ
A RÓMAI
SANTO STEFANO ROTONDO
A MAGYAROK NEMZETI
TEMPLOMA

352219

1944. 3167

A KÖNYV
SÁVTO SZÉNYKÖRÖZŐ
A MAGYAROK NYELVI
TANULOMÁ

R
1977

M. T. AXIÓ KÖNYVTÁRA
Növekedénapló
1944. 3167

A KÖNYV
SÁVTO SZÉNYKÖRÖZŐ KÖNYV
A MAGYAROK NYELVI
TANULOMÁ

ARCH. LADISLAO GERÒ JUN.

SANTO STEFANO ROTONDO
LA CHIESA NAZIONALE
DEGLI
UNGHERESI A ROMA

BEVEZETÉS

A római Santo Stefano Rotondo-templom egyike az ókeresztény idők legnevezetesebb római építészeti emlékeinek. Részben ókori római falmaradványalapokon álló öthajós centrális ókeresztény templom. Ez a középponti elrendezésű templom az V. század végén épült és méltó társa a hosszahajós elrendezésű ókeresztény bazilikáknak, melyek közül szintén a fejlődés legelején látjuk a legmonumentálisabb emlékeket. E kornak Rómában három igen fontos centrális alaprajzú emléke van. Ezek közül a legrégebb a Santa Costanza, melyet Nagy Konstantin (323—37-ig) emelt 334-ben meghalt leánya síremlékéül. A templom köralaprajzú tér, kettős, oszlopsorral elválasztott gyűrűboltozatos körüljáróval, külső körfolyosóval; kettős téglabordázatú öntött falazatú kupolával. Második a S. Giovanni in Fonte-templom, vagy más néven Battistero, melynek eredetét még nem tisztázta a művészettörténet. Valószínű, hogy I. Sylvester pápa alatt (314—55-ig) építették, de már III. Sixtus alatt 432-ben átalakították. Szabályos nyolcszög alaprajzú építmény, melynek belső terét nyolc oszlop választja el a körüljárótól. Eredetileg nem volt beboltozva, mint az a falak vastagságából és a szerkezet könnyedségéből megállapítható. A keleti és nyugati toldalék az V. századból, a déli előcsarnok pedig a VIII. századból való. Harmadik centrális templom a Santo Stefano Rotondo, mely mind a kettőnél nagyobb (1—5. ábra).

Ezek közül a templomok közül a S. Giovanni in Fonte — mint a neve is mutatja — keresztelők templom, nyolcszögű alaprajzzal, míg a másik kettő köralaprajzú templom, melyeknél a középteret körüljáró, ezt pedig külső körfolyosó veszi körül, ami által az egész elrendezés egységesebb.

V. Miklós pápa 1545-ben magyar pálosokra bízta a templom liturgikus ellátását. Kolostort is épített a templomhoz, mely később az 1579-ben alapított római Collegium Hungaricum szállásául szolgált.

Amikor a Szent Péter-bazilika sekrestyéjének az építésével kapcsolatban 1776-ban lebontották a Santo Stefano degli Ungheresi templomot és a magyar zarándokházat, melyet Szent István királyunk építtetett, akkor VI. Pius pápa rendeletére a S. Stefano Rotondóban kápolnát építettek Szent István király emlékezetére. A templom főoltára mellett álló pillér felirata hirdeti, hogy az oltárt a magyar védőszentek — Szent István, Szent Imre és Szent László magyar királyok — kultuszának szentelték (lásd függelék). Közel két évszázada, hogy a római magyar papnövendékek és velük együtt a római magyar kolónia itt ünnepli meg a magyar szent király ünnepét. A Santo Stefano Rotondo magyar nemzeti templom jellegét VI. Pius pápa bullája igazolja¹, melyben az ő rendeletére lerombolt Szt. Péter-templom melletti Szent István-templom funkcióit átruházza és előírja a S. Stefano Rotondora.

¹ Fraknói cikke: Kat. Szemle 1893. évf. 170—195. l.

I. A TEMPLOM TÖRTÉNETE

Mielőtt az épülettel kapcsolatos események időrendi tárgyalásába fognánk, foglalkozni kell a templom eredetével. Mint a következőkben látni fogjuk, különféle felfogások uralkodtak még nem is oly régen, melyek a templom eredetét a római korra, vagy mások szerint az ókeresztény korra igyekeznek visszavezetni.

A Santo Stefano Rotondo, korábban „in Querquetulano“, vagy „in Celerina“ Róma legrégebbi ókeresztény templomai közül való. A középkorban Scipio templomának gondolták. Ekkor a Santo Stefano Rotondo nevet nem a mi templomunkra, hanem a Ponte Rotto melletti kisebb templomra használták. Ez a templom a Santo Stefano Rotondo nel rione Ripa, vagy S. Stefano ritondo alle carozze, a későbbi S. Maria dell Sole, illetve az ú. n. Tempio di Vesta a Tevere partján. 28 római templomról tudunk, melyeket Szent István vértanuról neveztek el.¹

Az Ulrich-kódex térképe szerint „S. Stefanus Rotundus fuit templum Fauni“. Flavius Blondus 1510-ben, Andreas Fulvius 1527-ben és Marliani 1534-ben ezt a kifejezést hibásan a Celiuson lévő templomra vonatkoztatták és innen eredt ez a tévedés, mely napjainkig fennáll². Ezt hitte Desgodetz építész is³. Pompeo Ugonio⁴ Mars-templomra gondolt, melyet Agrippina kezdett meg. Mások Claudius templomának hitték, ezt az utóbbi véleményt fogadja el Donati, mikor a Nero-féle vízvezetékekkel kapcsolatban Claudius templomáról beszél. (2. ábra.)

De Rossi figyelmét Terribilini⁵ hívja fel templomunkra a XVIII. század első felében írt kiadatlan tanulmányában, amelyben tagadja, hogy a középkor „Mirabili di Romae“-jának Faun-temploma a mienkkel lenne azonos, hanem azt helyesen a Tevere mellett fekvő antik Maria del

¹ Hülsen, Ch: Le chiese di Roma nel Medioevo. Roma. 1927.

² Hülsen, Ch: Röm. Mitt. 1902. p. 342.

³ Desgodetz, A: Les edifices antiques de Rome 1682. V. ö. még 13. sz. ábrával.

⁴ Rossi, G. B.: La Basilica di S. Stefano ed il monastero di S. Erasmo. Studi di diritto e storia. Roma. 1886. p. 130—132.

⁵ Terribilini kiadatlan tanulmányának alapja a Cod. Vat. 9108.

Sole (Tempio die Vesta)-nak mondja, mely szintén köralaprajzú, azaz rotonda volt.

Ma már tudjuk, hogy Claudius temploma a S. Giovanni e Paolo mellett volt. Nardini⁶ Nero Macellumát véli látni benne, D'Agincourt⁷ megerősíti ebben. Feltárásokat végezve ástott a külső kör körül, hogy az eredeti formát rekonstruálhassa. Ő is azt mondja, hogy a négy fedett és négy nyitott szárny nagyon alkalmas volt a piac céljaira (24. ábra). Luigi Canina: „Gli Edifici di Roma Antica“ című munkájában a Celiuson levő épületeket rekonstruálja. Köztük van a Macellum Magnum, — a Tempio di Iove Reduce és az Allogiamenti dei Pellegrini szomszédságában, — Nero falai mellett. Canina rekonstrukciója köralaprajzú nyitott csarnokot mutat oszlopsorokkal körülvéve (25. ábra). Ő is igazat ad Nardininak, aki macellumot, azaz mézsárszéket mond (26. ábra), mert a S. Stefano Rotondo keleti részén antik falmaradványokat talált. Lanciani először a keresztény eredet mellett volt, később a Coelius szfinxének nevezi⁸ és főleg azon az alapon támadja a keresztény eredetet, hogy a templom szerinte elrendezésénél fogva nem volt alkalmas keresztény kultuszra. Venturi⁹ Lancianira hivatkozva állítja, hogy macellum volt. Ezek szerint templomunk alaprajzában Nero macellumának a formáját őrizte volna meg, melyet a IV. században helyreállítottak és csak később, az V. században szenteltek templommá.

Ezt az elgondolást támogatták a történelmi példák is, mint például a Pantheon, mely az első keresztény uralkodók alatt zárva volt. Gregorovius szerint a gótok 537-ben kirabolták, — a vértanuk csontjait feldúlták és otthon eladták — és csak 609-ben szentelte fel újra IV. Bonifác pápa. Ekkor a hagyomány szerint 28 kocsirakomány csontot hoztak ide a katakombák mártír-sírjaiból. Innen ered akkori neve: S. Maria dei Martiri, ma S. Maria Rotonda. A trieri dóm is a rómaiak alatt törvényszéki csarnok volt, a spalatoi dóm Diocletianus palotája, a római S. Maria Antiqua Augustus-könyvtár volt, a S. Balbina a Fabiusok palotája, stb.

A XVII. században ekként keletkezett az a feltevés, amely még ma is általános és amely szerint a S. Stefano Rotondo azonos a Nero-féle Macellum Magnummal. Pedig ennek az állításnak csak egyetlen tényalapja van — az, hogy a Nero-féle Macellum Magnum is a Celio-hegyen volt. Pontosabb helymeghatározásunk nincsen arról sem. Azok az érmek, melyek a Macellumot ábrázolják, köralaprajzú épületet mutatnak ugyan, de ezekből lehetetlen rekonstruálni a Macellum Magnum eredeti formáját (7. ábra). Az ott látható emeletes oszloprend, kupolaszerű tetőjével — tholos — nehezen azonosítható a mi templomunkkal, mely-

⁶ Nardini: Roma antica. Lib. III. p. 7.

⁷ D'Agincourt—Seroux: Storia dell'Arte dimostrata con Monumenti dalla sua decadenza nel IV. sec. fino al XVI. sec. Prato. 1826. p. 45, 52.

⁸ Lanciani: Monumenti antichi dell' Accademia dei Lincei. 1891.

⁹ Venturi: Storia dell' Arte Italiana I. 111.

nek látható felépítése, amint a későbbiekben ki fogom fejteni, nem is lehetett még ebben az időben. A Macellum Magnum eredetét vallók táborát megerősítették a XIX. század archeológusai is, köztük Isabelle¹⁰ is, aki úgy gondolta, hogy eredeti részeket tud megkülönböztetni. Lanciani szerint, a belső kört nyitott udvarok vették körül, melyeket csak akkor fedtek be, mikor templommá alakították át az épületet. Ezt az állítást támogatta Hülsen¹¹, Homo¹², és jelenleg Wulzinger¹³, aki Nero Macellumát próbálja benne rekonstruálni és igyekezetében odáig megy, hogy a hellyel-közzel kiásott falmaradványokból ítélve, azt állítja, Lancianival egyetértésben, hogy a mai épület „alapjaiból“ a késői római kor Macelluma. Profumo és Lugli¹⁴ a császári villák egyikének a „cenatio“-ját látták a köralaprajzban. Így az összes római-kori köralaprajzú építményeket, vagy épületrészeket igyekeztek már a Santo Stefano Rotondo-val kapcsolatba hozni. Ezeket a találgatásokat legtöbbször még csak bizonyítani sem próbálják; ami jórészt azzal magyarázható, hogy a templom elrendezése rendkívül ritka és nem sorozható a korabeli általánosan ismert és használt elrendezések közé.

„Nem akarjuk teljesen tagadni azt a feltevést, hogy ezen a helyen tényleg volt egy centrális építmény — írja Krautheimer¹⁵ —, de ez sem jelent eredményt, leszámítva a faltöredékeket, melyekből a következtetéseket levonták és melyek a mai épülettel nem függenek össze.“

Azok a falmaradványok, melyek a S. Stefano mellett fekvő angol kórház építésekor kerültek elő, azt mutatják, hogy a Piazza Navicellánál talált falmaradványokkal együtt a S. Stefano felé vonulnak. Ebből arra következtethetünk, hogy úgy ezek a falak, mint azok, melyeket a S. Stefano alatt találtak — egy nagy komplexumhoz tartoznak, mely Ashby szerint¹⁶ a Castra Peregrinorum lehetett. Ha azonban ez a feltevés helyes, akkor a Macellum Magnum nem is lehetett ezen a helyen, mert a Castra Peregrinorumról tudjuk, hogy 350-ig használták. Ha pedig 350-ig használták, akkor már csak nagyon rövid élete lett volna a Macellumnak, hiszen tudjuk, hogy legkésőbb 483-ban már készen volt az ókeresztény S. Stefano Rotondo.

Hiába állította először Hübsch¹⁷ — aki alapjaitól kezdve megvizsgálta az építkezést —, hogy az egész épület az V. századból származó keresztény épület, melyet Simplicius pápa építtetett Szent István vértanú

¹⁰ Isabelle: Les édifices circulaires. Paris 1855. p. 86.

¹¹ Röm. Mitt. 1892. p. 297.

¹² „Lexique de Top. Rom. 1900“ p. 33.

¹³ Zeitschrift für Numismatik, 1933.

¹⁴ Lugli: „La zona Archeologica di Roma“ Roma. 1931.

¹⁵ Krautheimer, R.: „S. Stefano Rotondo a Roma e S. Sepolchro a Gerusalemme.“ Riv. di Arch. Cristiana, 1935. No. 1, 2. p. 51.

¹⁶ Journal of Roman Studies 1923. p. 157, 162.

¹⁷ „Die altkristlichen Kirchen“, 1862. p. 35—38.

tiszteletére és amely . . . „éppen olyan méltóságos, mint eredeti építkezés“ (27. ábra).

Hiába mondja De Rossi¹⁸ „semmi sem emlékeztet ebben az épületben Nero császár korára, sem pedig az imperium első századaira“ és később „ma valamennyi különb kritikus, műtörténész, régész és történetíró megegyezik abban, hogy az épület keletkezési ideje az V. század.“^{18a} Rahm is elismeri Hübsch igazát¹⁹. Armellini²⁰ is azt mondja, hogy „ . . . tévednek az antik eredet mellett lévők, mert ez V. századi keresztény templom.“ Bunsen²¹ szerint is Simplicius építette alapjától fogva. Mások is keresztény eredetű sírtemplomot látnak benne (mint pl. Hamann),^{21a} melyben a halott emlékét szolgáló belső teret körüljáró övezi, hogy a kerek sírtemplom közepén folyó ájtatosságban a tömeg — a nyitott oszlopfolyosón keresztül — résztvehessen.

A keresztény eredetet igyekeztek bebizonyítani Dehio és Bezold²² a következőképen: 421-ben II. Theodosius császár feleségül vette az athéni filozófus leányát, Athenaist, aki nem sokkal előbb megkeresztelkedett Konstantinápolyban a Sz. István protomártírról elnevezett templomban és a keresztységben az Eudokia nevet vette fel. Ennek a konstantinápolyi S. Stefano templomnak semmi nyoma sem maradt, de hogy körtemplom volt, az valószínű, mert ugyanazt a célt szolgálta, mint a többi jeruzsálemi emléktemplom; ezenfelül a császárné temetkezési helye is volt. Eudokia 46-ban meghalt és ide temették. Mellette helyezték el 10 évvel később unokáját, Eudokiát is. Második unokája Placidia, Konstantinápolyban az előkelő római Olybriushoz ment nőül, aki Anthemius halála után, Ricimer alatt, a keleti császárság imperátora lett (472). Placidia valószínűen látta nagyanyja sírját és meglátogatta Jeruzsálem szent helyeit is.²³ Placidia lehetett Dehio és Bezold szerint a S. Stefano Rotondo alapítója. Ezt némileg igazolja az a tény, hogy a templomot ugyanarról a protomártírról nevezték el, mint nagyanyjának a temetkezési templomát és hogy ez is centrális (keleti) elrendezésű. További bizonyítéka, hogy ebben az időben valamennyi nagyobb templom építkezését (kivéve a S. Maria Maggiore-t) a császár kezdeményezte és nem a pápa, akinek a vandálok pusztítása miatt erre nem is igen lehetett módja.

Ezt a felfogást vallja Glück.²⁴ Őszerinte Eudokia pompás templomot építtetett Jeruzsálemben, melyben őt magát és unokáját, Placidia

¹⁸ „La Basilica di Sto Stefano ed il monastero di S. Erasmo“ Studi di dir. e stor. 1886. p. 217.

^{18a} „Oggi i più accurati e critici scrittori di cose d'arte, archeologia e storia consentono nel riconoscere cristiana, e del secolo quinto la prima origine del monumento.“

¹⁹ Rahm: Ursprung des christl. Central und Kuppelbaus. p. 53.

²⁰ Le chiese di Roma dal sec IV.— al XIX. 1891. p. 119.

²¹ Beschreibung der Stadt Rom. 1829. III. I. 496.

^{21a} Geschichte der Kunst, 1933.

²² Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes. 1884. I. 40.

²³ De Vogue: Le Temple de Jerusalem etc.

²⁴ Der Ursprung des römischen und abendlandischen Wölbungsbaues. 1933. p. 133.

testvérét temették. Valószínű, hogy mint sírtemplom, körtemplom volt ez is. A Marneion helyén lévő nagytemplomot is ő építette; és bár utólag köralaprajzzal készült a templom, Eudokia terve keresztformájú — tehát centrális — volt. A régi épületet és oszlopcsarnokokat felhasználták a szétrombolás után. A templom olyan nagy volt, hogy nagysága kezdetben megütközést keltett. Itt tehát megtartották a régi kor képét, de az elrendezésbe belekerült a keresztforma is. Összehasonlítva a S. Stefano elrendezésével — érthetővé válnak az ívesen hajló udvarok, a közbeiktatott fedett szárnyak közt. Ez volna tehát az a híd, mely elvezet a Marneiontól, az Eudokia-féle Szent István templomon keresztül, a Celion levő Placidia-féle S. Stefano Rotondához.

Ez a magyarázat a jeruzsálemi Szent István templom feltárásával megdől ugyan, mert itt hosszhajós templomot találtak²⁵, az azonban kétségtelen, hogy Keleten kell keresnünk a templom eredetét.

Wulff volt az első²⁶, aki a jeruzsálemi Szent Sír templomot jelölte meg templomunk mintaképéül.

Wulff állítását igazolja Krautheimer,²⁷ aki az egyes részletekre is bőven kiterjeszkedve, rendkívüli alaposággal és pontossággal részletezi ezeket a kapcsolatokat. Szerinte „... egyáltalán nem szabad kivételes dolognak tekintenünk, hogy Rómában az V. században Szent Istvánról elnevezett templomot építettek. A szent testét 451-ben találták meg Jeruzsálem mellett és a század közepétől gyorsan terjedt a kultusza. Rómában Nagy Leo 450 körül a Via Latinán szentelt fel Szent Istvánról nevezett templomot. I. Hilárius pápa 461—468 közötti időben szentelte fel Szent István oratoriumát a Lateránban. Ezeket követi I. Simplicius pápa 468—83 közti időben keletkezett S. Stefano sul monte Celioja (S. Stefano Rotondo) és egy kis Szent István templom közel a S. Lorenzo fuori le Mura templomhoz. Még két másik templomot neveztek el Szent Istvánról, egyik a S. Stefano degli Abissini, a S. Pietro háta mögött, a másik a Szent Pál bazilika mellett, melyek minden valószínűség szerint szintén az V. században keletkeztek.“

Templomunknak a jeruzsálemi Szent Sír templommal való kapcsolatát Krautheimer munkája alapján tárgyalom.

Még ha feltételezzük is azt, hogy a mai templom helyén Nero macelluma volt, nincs semmiféle bizonyítékunk arra vonatkozóan, hogy ezt a macellumot átalakították volna, ahogyan azt Lanciani feltételezi. A tények azt mutatják, hogy a templom szerves egészet alkot és építése egyfolytában történt. Tévesnek kell tartanunk Lanciani rekonstrukcióját, mely szerint a középtér nyitott, a körüljárók pedig helyenkint kétemeletesek lettek volna. Az egész külső övező fal szerves; a főkapolnák összes falai megszakítás nélkül folytatódnak a közbeiktatott körcikkelyeken

²⁵ Vincent—Abel: Jerusalem nouvelle. 1913. II. 4. p. 743.

²⁶ Altkristliche und Byzantinische Kunst. 1914. p. 248.

²⁷ Krautheimer id. m.

keresztül is, melyekben Hübsch²⁸ szerint a kápolnákat összekötő külső körüljáró és előudvarok voltak. A kápolnák falai magasabbak (10·45 méter), míg az előudvaroké alacsonyabb (6·00 m.) méretűek. Nem fogadható el Lanciani feltevése, mely szerint a kápolnák oldalsó falai, (melyek a közbelső negyedektől elválasztják őket) későbbi keletűek, mert úgy a második kör pilléreivel, mint a külső fallal szervesen kötötték össze őket. Még-kevésbé igaz a kétemeletes elmélet. Ha ugyanis megvizsgáljuk a második kör oszlopai fölötti falazatot, akkor azt látjuk, hogy a külső körüljárót enyhe hajlású dongaboltozattal boltozták be, melynek nyomai ma is jól láthatók.

Ezek a boltozatok mészhabarcba rakott égetett agyagcsövek segítségével készültek. Az agyagcsövek cca 9·5 cm vastagok, sugarasan egy sor vastagsággal helyezték el őket, cca 50 cm boltozatvastagsággal, olyanféleképpen, mint ahogyan a ravennai S. Vitalenál látható. A korszok külső felületét csavarosan képezték ki, hogy a habarcs jól köthesse őket. Belsejük — a szerkezeti súly könnyítésére — üres volt. Ez a boltozat mutatja, hogy mind a négy szárnyat szervesen kötötték össze a dobbal, tehát azzal egyidőben épültek. A templom külső fala a boltív alatti részen vakolva volt, a fölötte lévő falazaton azonban sohasem volt vakolat. A boltozat vállvonala fölött cca 80 cm magasságban egy sor lyuk vehető ki szabályos távolságban, melyek a boltozatot lefödő, födélféjjat tartó tetőszék gerendáinak helyei voltak. Ezeknek a lyukaknak a magasságából és a középtér tetőszékének a kezdetéből lehet látni, hogy nincs hely közbelső emelet számára, különösen akkor, ha a tetőszék lejtésével is számolunk.

De az a feltevés sem tartható, mintha ezek a körszektorok kéthajósak lettek volna, mert akkor — mint ahogyan Hübsch helyesen megjegyzi — ugyanúgy, ahogy a boltozat és fedélszék nyomait megtaláljuk a második kör külső oldalain, meg kellene találnunk a megfelelő nyomokat a harmadik, legkülső kör belső oldalán is. Márpedig a templom északnyugati oldalán megmaradt eredeti külső falon semmiféle hasonló nyomot nem találhatunk.

Ebből úgy Hübsch, mint Krautheimer azt következtetik, hogy a keresztoszárnyak közeiben keskeny folyosók voltak (ezek a templom második körüljáróját övező ú. n. külső folyosók) és ezek, valamint a harmadik kör (legkülső fal) között keskeny nyitott előudvarok lehettek.

A kápolna falában lévő ablakok, melyek a körüljáró teteje fölött vannak, nyilvánvalóvá teszik, hogy a kápolna be volt fedve és hogy ablakai udvarra néztek (9 ábra). Canina-Valadier-Desgodetz együttes munkájában²⁹ láthatjuk a nyílások rajzát. A felvétel valószínűleg oly időben készült, amikor a kápolna oldalfalai nem voltak teljesen bevakolva. A közép-

²⁸ Hübsch: Die Altchristlichen Kirchen. 1862. p. 35—38.

²⁹ Canina-Valadier-Desgodetz: Supplémento all'opera sugli edifici antichi di Roma dell'architetto Desgodetz. Roma. 1843. I., III/12. tábl.

tér falaiban sem lett volna szükség ablakokra, ha eredetileg fedetlenül állott volna a templom — nyitott tetővel. Márpedig minden jel arra vall, hogy az ablakok a dobbal egyidősek és semmiféle nyoma sincs annak, hogy az ablakokat később vágták volna a falazatba. Ezek az ablakok még mai állapotukban is jól megvilágítják a templom belsejét, jóllehet két-harmadrészüket az idők folyamán befalazták.

A második kör oszlopai fölötti vállkövekből kidomborított keresztet azt az érzést keltik bennünk, hogy az épület kezdettől fogva templom céljaira szolgált. A keresztet, valamint a vállkövek formája az V. századra jellemző. Az oszlopok különféle méretűek; úgy vastagságuk, mint magasságuk különböző, lábazataik is többfélék, végül három oszlopnak egyáltalán nincsen lábazata. A különböző méretek kiegyenlítésére az oszlopféjek jó részén különös formájú nyaktagot találunk; ezek a darabos faragású és nyaktaggal bíró oszlopféjek durva alakítású csigáikkal és a palmetták hiánya rögtön elárulják az ókeresztény eredetet. Hasonló fejeket találunk az V. század közepe táján a S. Stefano in via Latinában. A mi templomunk fejezetei egészen bizonyosan nem korábbiak az V. századnál, amit a vízszintesen körülfutó, egyszerűen tagozott, de hatalmas darabokból álló hevedergerenda is bizonyít.

Az ablakok mérete — szélesség és magasság — valamint az ablakközök mérete azt mutatja, hogy a S. Stefano Rotondoé (1:60 : 3:10 : 1:90) különbözik a többi V. századbeli ablakoktól (pl. a S. Maria Maggioreé 2:22 : 3:40 : 0:90), de közel áll a 470 körül keletkezett S. Agata dei Goti ablakaihoz (1:70 : 2:80 : 1:35) és ebből Krautheimer arra következtet, hogy a legnagyobb ablakközöket és a legnagyobb karcsúságot mutató ablakok formája a fejlődés utolsó állapotára vall.

A falazat maga vastag mészhabarc (puzzolano)-rétegbe rakott nagy és szabályos téglákból áll, melyek különböző nagyságúak (2, 3 és 5 cm vastagság mellett), sőt különböző színűek is, azért, mert különböző római épületekből származnak. A falazat nem készült pontos hézagokkal, a vízszintes habarcsrétegek feltűnően nagy méretűek, legtöbbször egyenlőek a téglák vastagságával, néha azonban még vastagabbak is (3,4 cm). Az ablak- és ajtónyílások áthidalására szolgáló íveket 45 cm hosszú ép téglákkal, szabályosan falazták, ami szintén V. századi sajátosság. A falazat felső részén, a római szokásoknak megfelelően, háromszög alakú téglák vannak, befelé fordított ékkel, a belsőben öntött falazattal (muratura a sacco). A hatalmas épülethez szükséges pénz, úgylátszik nem állhatott rendelkezésre, mert az építkezés módja az akkori idők felfogása szerint, szegényes volt. Az ajtónyílások áthidalásához úgy kívül, mint belül, az említett tégláíveken kívül, egyszerűen fagerendákat használtak, melyek csodálatosképpen a mai napig megmaradtak még az időnek kitett részeken is.

Mindez a templom keresztény eredetét bizonyítja. Az építészeti adatok és a régi rajzok szerint meglehetősen pontosan tudjuk rekonstruálni az épület eredeti formáját (7. ábra).

A Liber Pontificalis szerint Nagy Leo második követője, I. Simplicius pápa (468—83) szentelte fel a S. Stefano Rotondo templomot a császárság összeomlása idejében.

Anastasius Notarius szerint: „... hic (Simplicius) dedicavit basilicam Sancti Stephani in Caelio Monte . . .“ Ez az első feljegyzés igen sok vitára adott okot, különösen a templom keletkezésére vonatkozóan. A „dedicavit“ szó jelenthette ugyanis a templom építését, vagy annak csak felszentelését is. A Monte Caelion nem volt más hasonló nevű templom, tehát a Liber Pontificalis megjegyzése csak erre a templomra vonatkozhatik.³⁰ A Liber Pontificalis VI. századi kifejezései: „Fecit-, Erexit-, Renovavit-basilicam, vagy Dedicavit-, Obtulit basilicam“ — ezért a „dedicavit“ kifejezés nagy mértékben járult annak a nézetnek a kialakulásához, hogy templomunk pogány templom volt és csak később, I. Simplicius szentelte keresztény templommá. Lanciani is erre a kifejezésre alapítja a profán eredetet valló nézetét.

Már kifejtettem és később még részletesebben bizonyítom, hogy a S. Stefano Rotondo-templom az ókeresztény korban épült. Alapozásánál helyel-közzel felhasználhatták ugyan a római falmaradványokat, amit a különböző ásatást végző kutatók találtak, mint ahogyan falazatában is sokféle korábbi korból származó téglá- és márványtöredéket találunk. Úgy az épület formája, mint a falazás módja azonban teljesen a jelzett időre vall.

A S. Stefano sokáig Róma legnagyobb és legszebb temploma volt. Már 449-ben mint tituláris templom ismeretes, amennyiben bizonyos presbiter Marcellus, — Symmachus pápa (498—514) első sinodusán — mint „tituli S. Stephani“ ír róla. Régi római szokás szerint a bejárat fölötti táblán — titulus — jelölték meg az építtetőt, vagy a tulajdonost. Ilyen templom ú. n. „Domus ecclesiae“ Konstantin előtt 18, az V. században már 25 volt Rómában.

A templom díszítésén még sokáig dolgoztak. I. János pápa (523—26) a külső falat márványinkrusztációval borította, munkáját utóda, IV. (III.) Felix (526—30) mozaikdíszítéssel gazdagította. Ő díszítette a templom peribolosát is. (IV. Felix feliratait 821-ben lemásolta a Codex Vaticanus Pal. 823. anonim szerzője: „Opus quod basilicae beati martyris Stephani defuit a Johanne episcopo marmoribus inchoatum iuvante dono Felix papa addito musivo splendore scae plebi di perfexit.“)

Simplicius idejében tehát még korántsem volt készen a templom. I. János pápát Teoderich Ravennába hívta, onnan Bizánca ment és csak visszatérte után díszítette a templomot. Ezzel a S. Stefano Rotondo Róma egyik legdíszesebb templomává lett, ahogy azt a XV. század elején Flavio Biondo a megmaradt szépségek között leírta. (De Roma Instaurata. c. munkájában : . . . ecclesia S. Stephani — rotunda —

³⁰ Hülsen: Le chiese di Roma nel Medioevo. 1925.

A Santo Stefano Rotondo templom és kolostor a bejárat felől.
La chiesa di Santo Stefano Rotondo e il chiostro aderente dall'entrata.

de ipso monte Caelio cognomen habes: qua tecto nunc carentem — marmoreis colonis — et crustatis varii coloris marmore parietibus — musivoque ope *inter primas urbis ecclesias ornatissimo fuisse iudicamus* . . . Lib. I. fo. 13.)

Minden régi kalendáriumban ú. n. állomástemplomként szerepel, nagybőjt második vasárnapját követő pénteken.

I., vagy Nagy Szent Gergely pápa (590—604) itt tartotta negyedik homiliáját, azaz evangélium magyarázatát (29. ábra). I. Theodosius pápa pedig 642—49 közti időben ide hozatta át Szt. Primus és Szt. Feliciánus vértanuk holttestét a Via Nomentana-n levő arenariumból, ahogyan azt a sírfelirat mondja: „Corpora SSmm Primi et Feliciani ex Arenario Nomentano a Theodorio P. P. I. huc translata . . .” Ez alkalommal a templomot újból felszentelték. Ebből az időből való a hasonló nevű kápolna, mely az eredeti görög keresztalakú alaprajz egyetlen épen megmaradt szárnya, kis apsisán a VII. századi mozaikkal. A mozaikos apsis helyén Rossi ásatott, hogy megbizonyosodjék, vajjon az az eredeti V. századi épülethez tartozik-e, vagy pedig későbbi — VII. századi — hozzáépítés. Az ásatás azt mutatta, hogy a fülke későbbi keletű hozzáépítés, tehát az épületnek eredetileg nem voltak ilyen fülkéi, mint ahogyan azokat Hübsch rekonstrukciós rajzán láthatjuk.

A mozaik Róma egyik korai mozaikja, a fehérruhás Primus és Felicianus vértanuk között középen „Crux Gemmata“-val (28. ábra). A kereszt fölött köralakú medaillonban szépatású Krisztusfej látható. Efölött félköralakú csillagos ég háttéréből az Atyaisten áldó keze nyúlik ki. A kép alsó szélén a paradicsomot jelképező virágok, alatta pedig felírás fut körbe. A mozaik ikonografiai tartalma valószínűleg „a jobbról és balról álló mártiroktól felmagasztalt Krisztus feltámadásának szimboluma.”

Sokban emlékeztet a ravennai Arianusok Baptisteriumának 520 körül keletkezett mozaikjára, amely az apostolfejedelmeket díszes trónuson ábrázolja. A S. Stefano Rotondo mozaikjának a felirata Garucci szerint eredetileg más témájú mozaikhoz készült, olyan számára, mely a bazilika boltozatát csillagos éggel ábrázolja, mint amilyet Galla Placidia ravennai sírkápolnájában láthatunk. (Pietro Sabino szerint az eredeti felirat: „Aspicitus gratum caelesti culmine tectum Astriferumq micans praeclaro lumine fultum.”³²)

Tévesen feltételezte Steinhuber³³ azt, hogy az egykori bejárat a mostani vértanuk kápolnája helyén volt. Azt írja, hogy „. . . a vértanuk relikviáinak áthozatala alkalmával az egykori előcsarnok, amelyen

³¹ *Justh—Bardon* cikke a Magyar Művészet 1930. évf.-ban. 221. old. Ugyanitt található a mozaik részletes leírását. V. ö. még *de Rossi*: *I musaici Christiani*. 1872, leírásával és ugyanebben a munkában a mozaik színes reprodukciójával.

³² Cod. Marc. Lat. X. 195. f. 302.

³³ Steinhuber A.: *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*. Cap. II., IX.

keresztül a templom előtt fekvő fórum (?) és vestibulumon (?) keresztül a templomba lehetett lépni, a mostani vértanuk-kápolnája lett és a mostani bejáratot más helyen toldották hozzá“.

A longobard betörés 741 és 752-ben, majd Aistulf serege 755-ben ismét nagy pusztítást vitt végbe a keresztény Rómában. A katakombákat megint feldúlták és nagyon valószínű, hogy ez a templom is szenvedett.

I. Hadrianus pápa (772—95), Nagy Károly barátja, aki igen sok templomot restaurált és megajándékozott, restauráltatta a mi templomunkat is. Anastasius feljegyzései szerint (In. Hadr. esct. 347.) „... basilicam . . . Stefani sitam in Celio monte, que per olitana tempora marcuerat, maximas in ea deferens trabes, tam molem basilicæ quamque portica mirifice intrinsecus et extrinsecus noviter renovavit. . .“ Különösen a gerendázatot, a belső oszlopfolyosót és a csarnokokat állíttatta helyre. Ekkor építették a középtérbe a háromíves keresztfalat, a nagysúlyú 23,40 méter fesztávú, bizonyára behajló tető alátámasztására. A későbbi beépítést bizonyítja az is, hogy a pillérek közötti falazat, tehát az aláfalazás nincsen a tambur falával szervesen összekötve, amint Isabelle tévesen állítja.³⁴ A pillérekben befalazott oszlopok, az ókeresztény átmeneti taggal ma is megvannak.

Úgy I. Hadrianus, mint elődje III. István (752—57) és utódai III. Leo (795—816), IV. Gergely (828—44) és IV. Leo (847—55) drága vázakkal és kegyzerekkel ajándékozták meg a templomot.

A S. Stefano Rotondo kedveltsége részben abban leli magyarázatát, hogy közel volt a Hadrianustól kibővített lateráni pápai palotához. Utóbbi körül egyre szaporodott a polgári lakosság és végül kiterjedt városrészt alkotott a lateráni bazilika körül, mely öt évszázadon át volt Róma vallásos és polgári életének központja.

A 498-iki római sinodus jegyzéke 29 tituláris templomot sorol fel; az 595-iki római sinodusé 24-et, de ezek között nincs a S. Stefano Rotondo³⁵, viszont Giovanni Diacono és Pietro Mallio 28 „titulust“ és 18 „diaconiast“ sorol fel,³⁶ ahol a 26-ik titulus a „S. Stefani in Celio monte“. De még ha nem is fogadnók el a Symmachus pápa korabeli presbiter állítását, akkor is legalább a X. század óta tituláris templom. A 938-iki „Documentum Regestum Sublacense“ a S. Erasmo kolostorról beszélve mondja „... positum Romane regione secunda ante venerabili titulo S. Stefani in Celio monte . . .“, amiből kitűnik, hogy már 1000 előtt titulus volt. Moroni 60 tituláris bíbornokát sorolja fel. Azt hiszi, hogy az elpusztult S. Matteo in Merulana pótlására lett kardinálishi templom. Eddig azonban nem tudunk másról, mint bizonyos Benedek nevű főpapról, aki 993-ban, mint ilyen írta alá XV. János pápa idejében, 985 és 996 közötti időben S. Udalricus kanonizációját. II. Callixtus pápa 1119-ben történt

³⁴ Isabelle: id. m.

³⁵ Hülsen: id. m.

³⁶ Cod. Vat. Reg. 712. f. 88.

választásakor is olvashatjuk: „Ego Gratiuanus Archipresbiter S. Stefani in Celio monte laudo et confirmo.“

Ezután rossz időket élt át Róma városa. Az 1084-i norman tűzvész igen sok templomot pusztított el. Ekkor építették újjá a Coeliuson a S. Giovanni e Paolo és a SS. Quattro Coronati templomot is.

A X. században kezdődött a római bárók hatalma, akik a városban és a környékén nagy erődítményeket emeltek. Róma szomorú képet nyújtott ebben az időben. Szegényes viskók között sötét várak és füstös templomokból és kolostorokból állott a város. Ezt a szomorú képet mutatja Róma egészen a rinascimentóig. Templomunk, magaslati fekvésénél fogva és mert több főútvonal keresztezésében állott, fontos hadművelési hely lehetett, melyet minden bizonnyal gyakran használt fel hol az egyik, hol a másik megszálló sereg.

II. Ince pápa (1130—43) az ellenpápának II. Anacletusnak (1130—38) a híveitől kifosztott templomot saját költségén állíttatta helyre, 1141 után. Muratoritól tudjuk:³⁷ „... ecclesiam S. Stephani in Celio monte prae nimia vetustae quassatam optime renovavit... Körülbelül ekkor restaurálta bizonyos János mester — „Mag. Joh.“ — (29. ábra) azt a római-kori márványszéket, amely püspöki trónul szolgált.³⁸ Valószínű, hogy ekkor keletkezett a mai bejárat is,³⁹ az előtte elhelyezett oszlopcsarnokkal együtt. (25. ábra) Krautheimer szerint téves az az állítás, mely szerint a második körüljárót V. Miklós korában falazták volna be. Ő ezt II. Ince restaurációjának tulajdonítja, amit úgylátszik az bizonyít, hogy a római XV. századi ú. n. „Muratura a sacco“ falazatával nem egyeztethetők össze a befalazás vékony csiszolt téglái. A körablakok is korábbi eredet mellett szólnak, nem tesz említést azonban a befalazásról az a költségjegyzék sem, melyben V. Miklós munkái le vannak írva.

Ez az oszlopcsarnok, vagy porticus, melyen át ma a templomba jutunk, a bejárat ajtója nem szimmetrikus elhelyezésű és elárulja rögtönzött voltát. Építésénél úgylátszik felhasználták a bejáratától jobbra lévő falat. Ez tehát akkor már megvolt. A porticus ilyen elhelyezése azt mutatja, hogy a templommal kapcsolatos kolostor, de legalább is ez a falrész már ebben az időben állott. (30. ábra).

III. Coelestinus pápa (1191—98) birtokot ajándékozott a templomnak 1196-ban, a rómaiak bosszúhadjárataiban elpusztított Tusculumból. Templomunk csak ily módon tarthatta fenn magát a pápák avignoni fogsága alatt is (1309—1377). Egykorú kézirat szerint a S. Stefano-alapítvány 1389-ben 5 kanonokot számlált. Névszerint a következőket: Angelo de Maroni, Antonio di Nicolò d'Augusta, Lorenzo de'Tebaldeschi, Pietro di Giovanni és Cintio de'Tedallini.

³⁷ Script. re. III. p. 436.

³⁸ V. ö. Angeli: Le chiese di Roma p. 573.

³⁹ V. ö. Lanciani: „L'itinerario di Einsiedeln, — VIII sec. — e di Benedetto Canonico — XII. sec“ c. munkájában Benedek kanonok XII. századi leírásával.

Sajnos, ez a virágkor nem tartott sokáig. 1440-ben arról értesülünk IV. Jenő pápa (1431—47) tudós humanista titkárától, Flavio Biondo-tól, hogy a templom fedél nélkül van „... al presente senza tetto...” és az 1450-i jubileumi év is így találja. A velencei Giovanni Rucellai elragadtatással beszél díszeiről⁴⁰ „... tavolette e tondi di porfido e di serpentino e fogliami di nachere e grappoli d'uve e tarsie ed altre gentilezze...” (Marcotti: *Il Giubileo dell'anno 1450*. Archivio della Soc. Rom. di Stor. Patr. IV. p. 573.)

A falak díszítése, ahogyan azt Rucellai leírja, az V. századra vall. Ugyanilyen, bár sokkal egyszerűbb díszítést találunk ma is a S. Sabinában az Aventinuson.

V. Miklósnak (1447—55) köszönhetjük az elhagyott templom feltámasztását, aki az avignoni fogság idejében Róma több leromlott temploma között ezt is restauráltatta. Tommaso Parentucellit, a neves humanistát 1447-ben választották meg V. Miklós néven. Különösen szerette az építészetet és már fiatalkorában gyakran hangoztatta, hogy ha tehetné, csak építene és könyveket gyűjtene. Őrá mondotta az ugyancsak kiváló humanista, II. Pius (Enea Silvio Piccolomini), hogy ha befejezhetné volna azokat az építkezéseket, melyeket elkezdett, akkor a császári Rómán is túltett volna pompában és nagyszerűségben.⁴¹ Így is olyan nagy volt építőprogramja, hogy nemcsak a legközelebbi évtizedekre, de a két következő évszázadra is meghatározta Róma templom-építési tevékenységét.⁴²

A S. Stefanon V. Miklós restaurálási buzgalmának emlékei a sekrestye közbelső falai, melyek a kápolna korusai gyanánt készültek és az előcsarnoktól jobbra álló fal, a középtér födélszéke, valamint a folyosó a szép, egyszerű, leveles konzolokkal, a padozat, a jól konzervált ablakok és egyes magasabban lévő falak ablakzáradékai, a kóruskápolna három nagy ablakának nyitószerkezete, valamint az előcsarnok két kapuja V. Miklós felirataival, a sekrestye ciboriuma és szenteltvíztartója, végül a felső fal üvegezése⁴³ (31. ábra). A belső kapu architrávján olvashatjuk ezt a kétsoros feliratot: „Ecclesiam hanc protomartyris Stephani div ante collapsam Nicolaus V. Pont. Max. ex integro instauravit MCCCCLIII.” A helyreállítást 1454-ben fejezték be, de ezt megelőzően a második árkádsort befalazták és ekkor a templomból kirekesztették a romokban álló külső folyosót, melynek helyreállításához nem volt elég pénz. (32. ábra). A folyosók rendbehozatalával ugyanis a rombadólt kápolnaszárnyakat is restaurálni, illetve újraépíteni kellett volna. Lehet, hogy ebből az időből származik a Primus és Felicianus kápolna jobb-

⁴⁰ Marcotti: *Il Giubileo dell'anno 1450*. Archivio della Soc. Rom. di Stor. Patr. IV. p. 573.

⁴¹ C. v. Chledowsky: Rom. München, 1922. p. 101.

⁴² V. Miklós építkezéseinek költségjegyzékét Müntz tette közzé: „Les arts à la cour des papes” I. p. 141. és köv.

⁴³ Müntz *id. m.*

oldalsó falában, az eredeti oszlopok helyén látható felfalazás, ami azt jelen-tené, hogy a kápolnát már a korai időkben befalazták ugyan — az egyen-letes, szép falazás ezt mutatja —, az oszlopokat azonban, mint a helyüket kitöltő durva falazáson látjuk (10. ábra), sokkal későbbi időben eltávolít-tották. Lehet, hogy épen V. Miklósnak volt szüksége, sok restaurálási munkája közben, más helyen ezekre az oszlopokra. Az V. Miklós-féle munkálatokra vonatkozó jegyzékek nem tartalmazznak ugyan adatot a folyosó befalazására vonatkozóan, azonban Francesco di Giorgio di Martino a restaurálásról azt írja 1453-ban: „S. Stefano fu ornatissimo, rifacionollo Papa Nicola ma molto pur lo guasto”.⁴⁴ Ezzel egyértelműen Fulvio és Ferucci szerint:⁴⁵ „. . . S. Giovanni Laterano felé menet, jobbkézre találjuk a Santo Stefano Rotondo templomot, melyet romlásban lévén, V. Miklós pápa restauráltatott, pár évvel előbb és arra a formájára csökkentette, ahogy ma látjuk.” Miután Krautheimer a második gyűrű befalazását II. Ince restaurálására vezeti vissza, alapos vizsgálat tárgyává tettem a külső falazatot. A vizsgálat azt mutatta, hogy bár a falazat egységes, nem hanyag munka, mégis nagyon sok kőmaradvány befalazása, a kő- és téglasorok váltakozása nem ad olyan szép falazatot, mint ahogy az a XII. században szokásos. Az ablakok alakítása is sokkal inkább a XV. századra vall.

*

V. Miklós pápa, hogy a templom liturgikus ellátását biztosíthassa, papok után nézett és tekintete a magyar pálosokra esett, akiket IV. Ince telepített 1404-ben a S. Salvatore templomocskába. Nekik adta át az újonnan restaurált templomot.⁴⁶

A főtető restaurálása azonban nem volt elég jó munka, mert kevéssel utóbb ismét beszakadt. 1455-ben meghalt V. Miklós pápa és a szerzetesek a legnagyobb szükségben voltak.

Mikor II. Pius (1458—64) bíbornokká nevezte ki Boldog Alessandro Oliva augustinus fratert, az új kardinális ezer dukátot adott, hogy az építkezés ne szenvedjen megszakítást.⁴⁷ A restaurálást mégis csak VIII. Ince alatt (1484—92) fejezték be, 1488-ban.

V. Miklós és utódjai idejében keletkezett a ma is álló kolostor, melyet a közelmúltban Karmelita-apácák béreltek a Collegium Germanicum Hungaricumtól (33—36. ábra). A Karmelita-apácák nemrég Livornóba költöztek, ami által a régi, magyar vonatkozásokkal teli kolostor fel-szabadult, s ma üresen áll.

IV. Sixtus (Francesco della Rovere, 1471—84) a S. Stefano melletti ősrégi S. Erasmus templom jövedelmét, évi 20 dukátot a pálosoknak

⁴⁴ Codice di Torino.

⁴⁵ Lanciani: „Storia degli Scavi di Roma“ I. 57.

⁴⁶ Georgius: Vit. Nicol. V. p. 155.

⁴⁷ Steinhuber, id. m. cap. IX.

adta, mivel a latifundiumokat ebben az időben a lateráni bazilika kano-
nokjai élvezték. A Szent Erasmus templom és kolostor talán már a VI.
században állott.^{47/b} A kolostor eredetét 542-re vezetik vissza.
A Cronaca Sublacense (Róma, 1885) szerint a benedekrendiek Subiaco-
ból elúzetvén, itt találtak menedéket 601—705-ig. Legkésőbb a VII.
század elején keletkezhetett a kolostor. Addeodatus pápa (672—76)
biografiája említi,⁴⁸ hogy mielőtt pápává választották, itt volt rendfőnök
és megválasztása után kibővítette a kolostort. Biztos forrásból tudjuk,
hogy a teljesen elhagyatott S. Erasmo kolostort 938-ban egyesítették a
subiacoival. A X—XII. században a subiacoi kolostornak volt alá-
rendelve, és ezért gyakran, mint „Regestum Sublacensae“ említik.
A XIII. és a XIV. században még benedekrendiek lakták; a XV. század-
ban hanyatlásnak indult. Az 1492-i katalógus⁴⁹ „Hospitale et aedea
S. Thomae alias Sancti Erasmi“ név alatt tartalmazza. Azóta nyom-
talanul eltűnt. A szétrombolás ideje bizonytalan; az 1555-i katalógus⁵⁰
is tartalmazza a nevet, mint „Erasmi in monte Celio prope Sanctum
Stephanum rotundum“. Még IV. Pius alatt (1559—65) is voltak
maradványok, Gruter feliratai szerint, de már V. Pius jegyzéke 1566-ban
nem említi. Hülsen szerint a S. Stefano nyugati oldalán lehetett.
Del Sodo említi, hogy a templomból nem maradt meg semmi más, csak
a kapu, a vízvezeték alatt. Az Itinerario di Einsiedeln^{50/a} szerint a
S. Stefano a jobboldalon állott, az Erasmo pedig a baloldalon. Ebből
Lanciani arra következtet, hogy a kettő között út volt, mintegy a Piazza
Navicellától a Lateráni bazilika felé vezető út mellékútja, melyen a leíró
haladt. E leírás alapján alkotja Lanciani az akkori képet. Valószí-
nűbbnek tartjuk, hogy Hülsennek lehet igaza és a leíró a Laterán felé
menet jobbkézre látta a S. Stefano Rotondo bejáratát, ami megfelel a
mai állapotnak is. A S. Erasmo kolostor bejáratát azonban — bár balról
látta — de nem ugyanazon az úton menet, hanem azon a széles úton,
mely ma is levezet a Piazza Navicellától a Porta Merulanához. (Akkori
Porta Metronia.)

1495-ből való a főoltár előtt Kelemen pálosrendi gyóntató sírja,
amint a sírfelirat tanúsítja. (L. függelék.)

A kápolna sekrestyéjének külső övező falában van befalazva egy
tabernaculum 1510-es évszámmal, mely balkéz felé István protomártírt,
jobbról Remete Szent Pált ábrázolja a kenyeret hozó hollóval és a
pálmával. Szép renaissance-munka, fehér márványból.

^{47/b} De Rossi id. m.

⁴⁸ Lib. Pont. LXXX.

⁴⁹ Panvinius Cod. Vat. 678o. f. 14.

⁵⁰ Basilicae, Tituli, Diaconiae, et Ecclesiae Urbis antiquae, que hodie MDLV. extant
et recentiores ab anno MCCCCL constructae sunt per ordinem alphabeticum.

^{50/a} De Rossi id. m.

A pálosok 1512-ben II. Gyula pápától (1503—13) Bracciano kerületben kaptak egy kis templomocskát és a Santa Maria in Celsano-t Galeria mellett, mely évente 20 dukátot jövedelmezett.⁵¹ Ezenkívül néhány jelentéktelen misealapítványuk is volt. A kis templom kegyura Giordano Orsini és felesége — a Della Rovere családból — beleegyeztek abba, hogy a pálosok a kis templomocskához házat építhessenek. Ezt azért kérték a pálosok, hogy nyáron elmenekülhessenek abból a maláriás levegőből, mely a S. Stefano Rotondot abban az időben körülvette. Ez a kis templom egykor ősrégi Madonna-képet őrzött, melyet magyar zarándokok hoztak. Talán erre a képre vonatkozik Steinhuber kardinális megjegyzése⁵² mely szerint: *I quadri ed altre suppellettili, Sacra della chiesa di S. Stefano Rotondo . . . furono venduti a Pellegrini de Rossi oste del Passetto alla Mad. de'Morti (in tempo della cosid. republica romana . . .) Avendo il Cardinale bisogno di questi oggetti per il restauro che si sta facendo di detta chiesa*“ (Gonzaga kardinális levele 1802. január 20-áról.)

A XVI. század elejéről való a főoltár előtt fekvő Lázó (Lászy) János síremléke is (37. ábra). A 2·18 × 0·90 m méretű sírkövön a halott főpapot ábrázolták, feje alatt párnával, két kezefejét mellén egymásra fektetve. Fejét kanonoki micétum takarja, melynek négyszegletes formáját az alatta lévő birétumtól nyeri. Térden alul érő karingben látjuk, alatta a lábak fejét is betakaró reverendával. A lábak alatt négy sor felírás: „Vándor, ha látod, hogy azt, aki a jeges Dunánál született, most római föld takarja, ne csodálkozz, hisz Róma mindnyájunk anyja.“^{52/a}

A sírkövet már a Monumenta Vaticana⁵³, valamint Csergheő és Nagy ismertette⁵⁴

A kőtábla széles keretén a következő szépen vésett felírás olvasható: „Lázó János erdélyi főesperes, apostoli gyóntató nyugszik itt, aki Erdélyben (Pannoniában) született és meghalt Rómában, 75-ik évében, 1523. augusztus 17-én.“ A sírkövön a fejtől jobbra és balra látszó párnát ugyanaz a címer díszíti: egy jobbkez, mely három egymást keresztező nyilat tart. A középső nyíl hegye fölfelé, a két szélső lefelé mutat. Ez a címer a gyulafehérvári székesegyház előcsarnokában két helyen is előfordul, egyik a zárókövön az alapító helyén.⁵⁵ A külső fal felirata szerint: „Johannes Lazoinus . . . curavit MDXII.“ A renaissanceban szokásos latin írásmódból következtette Bunyitay, hogy a név a tornamegyei Lászó község után eredetileg Lászy lehetett. 1500

⁵¹ A *S. Stefano* jövedelmeire vonatkozó részletek Steinhuber id. munkájából.

⁵² Jegyzetei 116. l. Bibl. Coll. Germ. Hung. Roma.

^{52/a} *Fraknói Vilmos*: „Egy magyar Jezsuita a XVI. században.“

⁵³ Ser. I. Tom. V. XIV.

⁵⁴ Turul, 1890. évf.

⁵⁵ *Bunyitay*: „A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista“. Tud. Akad. 1893.

körül valószínűleg Lászy ellátogatott Rómába, ahol ezidőben sok hazánk-fia megfordult. A nevezetesebbek a magyar zarándokok közül pl. 1516—20 közötti időben: Enyingi Török Imre, Bajnai Both Ferenc, Pakos Pál, Verbőczy István, Szabó Mihály, Dobozi Mihály, Szondi Pál, Chernel Ambrus stb.,⁵⁶

Ebből az időből származik Bakócz Tamás esztergomi sírkápolnája, Nagyrévi pasztofóriuma a Budapest-belvárosi templomban,⁵⁷ Oláh Miklós erdélyi palotája, Telegdi István mezőtelegdi sírboltja is. Ekkor építette Lázó János Gyulafehérvárott a „Meholtak kápolnáját“. Ezután valószínűleg 1517 és 1519 között ismét Rómába ment,⁵⁸ ahol a magyar zarándokok gyóntatója lett. Az 1523. év nyarán pestis dühöngött Rómában, melynek ő is áldozatul esett. Utolsó kívánsága szerint a S. Stefano templomba temették honfitársai, a magyar pálosok közé.

A templom mai bejáratától jobbra lépcsőt találunk. Ez a lépcső a mult században keletkezhetett; pontos adatunk nincs róla. A lépcsőház helyén volt eredetileg a X. Leo (1513—21) alatt készített lépcső⁵⁹ és ennek a lépcsőháznak az építése alkalmával gazdag márványborítású régi falak kerültek elő, „mindenféle fajta márvánnyal, porfirral és szerpentinrel“.

X. Leo idejéből való a kolostorudvar renaissance kútja is, melynek oldal-falain a pápa címerén kívül látható Zsigmond magyar király címere, valamint három kardinális és egy főpap címere, melyeknek gipszmásolata megvan a Szépművészeti Múzeum pincéjében.

1524-ből való Bernardino Capella kanonok síremléke „giallo antico“-ból, a Szent István-kápolnában. (Az egyes sírfeliratokat lásd a függelékben.) 1550-ből pedig Nicolò Avertenate pap sírja a körüljáró baloldali negyedik freskóképe előtt.

A pálosok eredetileg tizenketten voltak. Ez a szám azonban egyre fogyott és 1574-ben Arator (Szántó) István már csak egy magyar papot talál közöttük.

Szántó István Jézustársasági atya 1541-ben Győrött született.⁶⁰ Miután szülővárosában humaniorát és filozófiát tanult, 1560-ban lépett a Collegium Germanicumba és 1561-ben római noviciátus lett. Innen Bécsbe küldték, ahol Báthory Istvánnal ismerkedett meg, akivel nagyon megbarátkoztak. Nagyszombatban rethorikát, Bécsben filozófiát tanult, majd Grácba ment, ahol 6 év ig volt a filozófia tanára. XIII. Gergely 1575-ben hirdetett jubileumára Rómába küldik, a magyar zarándokok gyóntatójának.

*

⁵⁶ Monum. Vatic. Hung. Ser. I. TomV. p. 136.

⁵⁷ Nagyrévi Endre: 1480—1506-ig volt a templom plébánosa, így az ő pasztoforiumát Csányi Károly korábbanak mondja, mint a másikat, melyen az 1507-es évszám olvasható. (Budapest Műemlékei, szerk.: Lechner J. Bpest, 1924. p. 96.)

⁵⁸ Schematismus Diocesis Transil. 1846. LVIII. és Szeredai: „Notitis Capituli Transil“. 135.

⁵⁹ Lanciani id. m.

⁶⁰ Fraknoi id. m.

Már Szent István első királyunk gondolt arra, hogy Rómában magyar kollégiumot alapít. V. Pius is akart magyar kollégiumot létesíteni a magyar pálosok házából; Szántó István volt az, aki ezt a gondolatot ismét felvetette. Azt írja a „Coelius hegyen létező magyar (pálos) kolostorról”,⁶¹ hogy . . . „Szent István kolostorát és zarándokházunkat, melybe hajdan csak magyar szerzetesek fogadtattak be . . .” idegenek foglalják el, és a „nem csekély számú magyar zarándokok”-nak sem adnak szállást a saját házukban. Az itt említett zarándokház nem azonos a S. Stefano Rotondo kolostorával. Ez a zarándokház ugyanis a régi Szent Péter-bazilika mellett állott, a S. Stefano degli Ungheresi, vagy más néven a Santo Stefanino-templommal kapcsolatban. V. Miklós óta a pálosoké volt a zarándokház és a templom is. Eredetileg, mint a S. Stefano Rotondot, úgy ezt a Santo Stefano degli Ungheresi templomot is Szent István protomartirról nevezték el. Valószínűleg a Péter-bazilika melletti négy kolostortemplom egyike volt, melyek az V. században épültek. Más változat szerint III. István pápa (252—257) építtette; mindenesetre a VIII. század végén már itt áll, annak a római nemes matrónának a háza helyén, akiről Kata Barbara Patricia-nak nevezték, vagy S. Stefani Minoris-nak.⁶²

Ezzel a kis templommal kapcsolatban épült a magyar szállás, „Hospitium Hungarorum”, közel a frankok szállásához, melyet Nagy Károly emeltetett a Szent Péter-bazilika déli oldalán, azon a helyen, ahol a mai sekrestye áll.

Szent István királyunk gyakran küldött követeket Rómába,⁶³ hogy a pápától tanácsokat kérjen. X. Benedek 1058-iki bullája bizonyítja, hogy a Szent István királytól alapított zarándokházat (ospizio) azért alapította, hogy legyen szállásuk a magyar király követeinek. István királyunk alapította tehát a kereszténység központjában a magyar szállást. Bőkezű gazdagítását különösen kiemelik az egykorú legendák és késői krónikák. Nemcsak mi magyarok, de más nemzetek is alapítottak a IX. és X. században Rómában ilyen nemzeti szállást, melyeket „Schola”-nak neveztek és melyekben a különböző nemzetiségűek nemcsak lakást és ellátást, hanem szellemi nevelést is kaptak. Ezeket a szállásokat rendszerint olyan nemzetiségű papok vezették, mint amely nemzet alapította őket.

Szent István magyar temploma szolgálatára káptalant is alapított⁶⁴ 12 kanonokkal, akik részére később a Kata Barbara Patricia-templomot

⁶¹ *Fraknói V.*: „A római magyar seminarium története”. *Kat. Szemle*, 1912. évf. p. 145.

⁶² *Steinhuber* id. m.

⁶³ *F. Luttor*: „S. Stefano e Roma” *Bibl. dell'Accademia d'Ungheria di Roma*, 1938. II. p. 20. és Szent István emlékkönyvben (Szerk.: *Szerédi Jusztinián* Budapest, 1938.) *Luttor* cikke (I. köt. p. 423.): „Szent István egyházi kapcsolatai Rómával stb.—

⁶⁴ A Szent István zarándokházra vonatk. történelmi adatokat l. *Fraknói*: „A Szent Istvántól Rómában alapított magyar zarándokház. *Kat. Szemle* 1893. pp. 170—195.

és kolostort átengedték. Ezzel kiegészült a magyarok szállása. Az egykorú feljegyzések alapos restaurálásáról beszélnek, és bár az alapítás oklevele elveszett — a későbbi történelmi hagyományokból tudjuk, hogy Hartvik nem hiába ír elragadtatással Legendájában — a jelzett építkezésről és ajándékokról.

Mint láttuk, a templomot eredetileg Szent István első vértanú emlékének szentelték. Azonban IV. Miklós 1290-i bullája, mint „Ecclesia Sancti Stefani de Ungaris dicta” említi.

Bár a papok száma idővel megfogyatkozott, a zarándokház a magyaroké maradt. A XII. és XIII. században, mint a Szent Péter-bazilikával kapcsolatban lévő „Hospitium Hungarorum in ecclesia S. Stefani Minoris” említik a források. Nem lehet csodálni, hogy a pápák avignoni fogsága és a magyar nemzet változatos sorsa idején elhanyagolt állapotba jutott a mi zarándokházunk. A XV. században azonban kétszer restaurálták. Először 1423-ban Zsigmond király kezdeményezésére, aki nagy tisztelője volt az első magyar király emlékének. Zsigmond erélyesen visszakövetelte a templom és zarándokház jogait és javait. Láttuk a S. Stefano Rotondo melletti kolostor udvarában lévő kút oldalfalán az ő címerét és valószínű, hogy az ő adományaiból készült ez a szép renaissance alkotás is. Ő küldte 1423-ban György atyát, a ferencrendiek római prokurátorát, hogy vegye át a zarándokház vezetését és készítse elő a restaurálását.

V. Márton (1417—31) és IV. Jenő pápák (1435—47) ismét jóváhagyták és biztosították mindazon jogokat, melyeket elődjeik a zarándokházunknak és templomunknak adtak. V. Miklós 1454-ben a S. Stefano Rotondóval együtt a zarándokházat is a magyar pálosrendre bízta.

Másodszor 1497-ben VI. Sándor (1492—1503) alatt restaurálták, mint ahogyan a ház kapuján lévő felirat egykor tanúsította: „Domus Hungarorum renovata est per Phil. Dodrogh DD. Sermi Uladislai Regis procuratorem ex elemosynis peregrinorum sedente Alexandro VI. 1497.”⁶⁵ Amikor a templomot a későbbi Collegium Hungaricum javai közé bekebelezték, a Collegium protektor bíbornokai intézkedtek, hogy a magyar zarándokok számára két-három szoba rendeztessék be; egyúttal a papnövelde és annak gazdasági ügyeinek a vezetésére alkalmas egyént jelöltek ki.⁶⁶

XIII. Gergely a Collegiumnak a Germanicummal való egyesítése után a Jézustársaságot bízta meg a zarándokház gondozásával is. A XVII. század vége felé azonban a templom oly sajnálatos állapotba jutott, hogy a Collegium XI. Ince pápához fordult, engedje meg a lebontását, míg egy új kápolnát építtetnének a szent király tiszteletére, „hogy örök emléket biztosítsa — Magyarország felszabadulásának csodálatos tényét, melyet

⁶⁵ Fraknoi id. m. Kat. Szemle. 1893. p. 174.

⁶⁶ Fraknoi id. m.

a szent király és a Szentatya bőkezűségének köszönhet".⁶⁷ A pápa azonban talán éppen a szent király emléke iránt érzett tiszteletből nem engedte meg az elavult szentély lebontását.

Cseles Márton apostoli gyóntató azt ajánlotta, hogy vegyék meg a templomot a rendtől s Magyarország primása és a főurak segítségével állítsák ismét eredeti szolgálatába. Ekkor a magyar zarándokház már összedülő félben volt, majdnem földalatti pincéhez hasonlított, úgy, hogy XI. Ince pápában (1676—89) az a gondolat merült fel, hogy le kellene bontani és a költséges új építkezés helyett vagy a S. Stefano Rotondóban, vagy a San Apollinareban (a Collegium Germanicum-Hungaricum akkori székhelye) szép kis kápolnát rendeznének be Szent István királyunk tiszteletére.

Ami XI. Ince alatt nem történt meg — írja Steinhuber⁶⁸ — bekövetkezett 100 év múlva, amikor VI. Pius (1775—99) a Szent Péter-bazilika sekrestyéjének pompás építkezését elhatározta. A pápa ekkor elrendelte úgy a templom, mint a zarándokház megvásárlását 7.000 scudira becsült értékkel. Pár nappal a lebontást elrendelő pápai bulla kelte után (1776. június 20), templomunkat és zarándokházunkat is elérte a Szent Péter-bazilika melletti többi épület sorsa. A régi festmények és feliratok elvesztek a zarándokházzal együtt és csak Francesco Cancellieri: „Szent Péter-bazilika történeté“-ből tudunk róluk. Csak négy oszlop maradt meg érintetlenül, ezek ma is a sekrestye előcsarnokának díszei. A zarándokház helyét a Szent Imre-jubileum alkalmából megörökítették a bazilika és a sekrestyeösszekötő átjáró folyosójának külső falában, az emeleten, azon a részen, mely a Vatikánváros Szent Péter-téri kapuja felől látható. (Szövegét lásd a függelékben.)

VI. Pius azonban fenn akarván tartani Szent István király római kultuszát, bullájával elrendelte, hogy a S. Stefano Rotondóban kell egy kápolnát építeni, ahol a Collegium növendékeinek minden évben ünnepi misével kell megünnepelniök a szent király emlékezetét (40—41. ábra.)

*

Mint korábban mondtuk, 1574-ben Szántó István mindent nagyon elhanyagolt állapotban talált. A III. Coelestin pápa által ajándékozott tusculumi földet is valószínűleg ekkor adták el,^{68/a} XIII. Gergely (1572—85) idejében, Altemps kardinális részére. Altemps azután erre a helyre építtette villáját, a „Villa Mondragone“-t, mely Frascati mellett gyönyörű helyen fekszik, a Villa Falconieri szomszédságában. Csodálatosan szép ciprusfasor vezet a főbejáratától fel az épületig, régi olajfáligetek között. Giovanni Vasanzio, „Il Fiamingo“ tervezte, loggiája Vignolatól, kútja Giovanni Fontanától való. Terraszáról pompás

⁶⁷ Mint 65.

⁶⁸ Steinhuber id. m. Cap. IX.

^{68/a} Steinhuber id. m.

kilátás nyílik Rómára. XIII. Gergely kedves tartózkodási helye volt és itt írta alá 1583-ban a naptár reformálását elrendelő bullát. Ma jezsuita fiúnevelőintézet van a villában.

Szántó idejében a szerzetesek közül csak egy volt magyar, az is 90 éves aggastyán, a többiek dalmaták, flandriaiak és olaszok, akik botrányos életmódot folytattak⁶⁹ „... ilymódon az Egyházra és Magyarországra gyalázatot hoznak“, tehát azt ajánlja a pápának, hogy joggal megfoszthatja őket a kolostortól és végrehajthatja V. Pius szándékát, papnöveldevé alakíttathatja át. (Az emlékirat eredeti címe: „Memoriale ad S. N. D. Gregorium XIII. pro erigendo in urbe collegio Hungarico.“)

A terv ellen azonban Farnese bíboros erélyesen állást foglalt. A magyar gyóntató tehát Orsini Gyula kanonokot győzte meg, aki azután a bíborost véleménye megváltoztatására bírta. Szántó kifejtette, hogy a magyar kolostor jövedelméből 25 magyar növendéket is el lehet tartani, sőt kétszer annyit, ha az elidegenített birtokokat visszaszerzik. Fáradozásának gyümölcseképpen 1579. január 24-én XIII. Gergely pápa elfogadta Morone, Sanctorio Savelli és Galli bíborosok együttes javaslatát, hogy a S. Stefano kolostorából az idegenek távolíttassanak el és magyar papnövelde alakíttassék. Egyúttal az előbbi négy bíbornokot a Collegium védnökeivé rendelte. Szántó a „Historia“-jához mellékelte 1579. január 27-én kelt iratában előadja, hogy a kolostor alapító bullája Budán elveszett, de kivonata megvan a lateráni káptalannál. Javasolja, hogy a Jézus-társaság gondjaira kell bízni a vezetést, de ne a magyar püspökök küldjék a növendékeket, hanem a bécsi Pázmáneum, továbbá, hogy a török hódoltságú területről legyenek. Tanulmányaik elvégeztével a bíbornok-protectorok küldenék azután őket az ország azon részébe, hol hittérítőkre és hit szónokokra leginkább szükség van.

Az idegen pálosok ekkor mindent megtettek, hogy ne lehessen semmi a dologból. Szántó a barátok mozgalmára cáfoló irattal felelt, melyben megírta, hogy a kolostor V. Miklós óta a magyaroké.

1579. április 1-ére készen volt a magyar papnövelde alapító oklevele és a pálosok a pápától rendeletet kaptak, hogy a kolostort adják át és költözzenek haza Dalmáciába. Szántó azt javasolta, hogy a Jézus-társaság generálisa vegye át a magyar papnövelde gondozását, és a kinevezendő rektor mellé egy magyar rendtagot küldjön. Szántó maga az igazgatói megbízást azzal háritotta el, hogy Báthory Istvánnak megígérte egy Erdélyben felállítandó Jezsuita kollégium megszervezését és ennek értelmében nemsokára útra kell kelnie.

A Jezsuita-rend generálisa vonakodott átvenni a kollégiumot, mert tartott a pálosrend ellenségeskedéseitől Magyarországon. Ennyi nehézség után 1579. május 28-án, áldozócsütörtökön, megjelent a kolostorban

⁶⁹ *Fraknoi*: A római magyar szeminárium története. — Kat. Szemle 1912. p. 445.

Sperianus rendfőnök, két magyarruhás növendék — Usali Miklós és Gonda Benedek — kíséretében és 20 pápai fegyverrel. A barátokat az ünnepi ebéd utáni sziesztájuk közepette lepte meg a pápai bulla felolvasása, mely a kolostort összes javaival és a vendégházzal együtt a magyar nemzetnek adja vissza és örök időkre a magyar kollégiumnak adományozza. A Collegium Hungaricum megalapítása felől a pápai bíbornok-államtitkár 1579. május 30-án a következő tartalmú iratot intézte a császári udvarnál működő nunciushoz: „..... hogy pedig uraságod kellően tájékozva legyen és mind a császári felségek, mind másoknak is a szükséghez képest alapos felvilágosítást nyujthasson, vegye tudomásul, hogy a S. Stefano Rotondo egyházat V. Miklós pápa helyreállítván, a pálosoknak adta azzal a kikötéssel, hogy ott az istentisztelet végzésére mindenkor legalább 12 szerzetes tartózkodjék. ... Ez a feltétel régóta nem teljesített A kolostor magyar kollégiummá alakítottatott át és az ugyancsak pálosok kezeibe jutott Szent István királyról elnevezett vendégház a kollégiumhoz csatolni Őszentsége jónak látta azzal a kötelezettséggel, hogy a magyar zarándokok oda befogadtassanak. Mindazonáltal, mivel ezeknek jövedelmei csekélyek, a hiányt Őszentsége a magáéból fogja pótolni⁷⁰

A pápa utasította P. Mercuriánt, a jezsuita-rend vonakodó generálisát, hogy nevezzen ki rektort. Ez végül megtörtént és a Magyar Kollégium első rektora a spanyol Torres Ferenc (Franciscus Turrianus 1509—84) lett. Ebbe a kollégiumba került Baranitus Balázs magyar kispap és az az aggastyán, aki egyedül maradt meg a magyar pálosok közül és aki pár hónap múlva itt halt meg. Ezeken kívül hat lakója volt ebben az időben a Collegium Hungaricumnak: egy olasz pap, aki a templomban misézett, a gazda, a szakács, három olasz szolga, végül egy magyar kertész.

Jövedelmük nem lévén, XIII. Gergely pápa adott havi 50 tallért, ezenkívül 500 tallért a templom és kolostor helyreállítására. A pápa adománya a kolostor egyéb bevételeivel együtt évi 1.200 scudira rúgott. Ez az összeg a Collegium Hungaricum fenntartására elégnék látszott.

Mindenekelőtt az elhanyagolt templomban foganatosították a szükséges munkákat. Erre a restaurálásra vonatkozik a sekrestye ajtaján lévő felirat: „Gre. XIII. A. MDLXXX.“ A munkálatok elvégezte után a templomot megáldották. 1579 júniusának közepe táján Sanctorio bíboros itt misézett. Ebből az időből való XIII. Gergely (Boncompagni) címerével ellátott nyolcszögletű alaprajzú stukkós mellvéd a templom közepén álló főoltár körül. A mellvédet díszítő festmények jeleneteket ábrázolnak Szent István vértanú életéből. (Lásd függelék, valamint 53. ábra.)

Augusztus vége felé azonban a növendékek betegeskedni kezdtek, ezért Sanctorio bíboros a pápát arra akarta rábírni, hogy alkalmas bérházat

⁷⁰ Fraknói id. m. p. 458.

béreljen. Ezt az alkalmat ragadták meg a magyar szeminárium ellenségei és áskálódásuk folytán a pápa elrendelte, hogy a kardinális költöztesse át a magyar ifjakat a Collegium Germanicumba és a magyar kolostort igyekezzék bérbeadni. Ez az intézkedés egyelőre meghiúsult a magyar ifjak ellenállásán, de további fondorlatok következtében a pápa Szántó Istvánt, az ügy lelkes mozgatóját egyházi átokkal fenyegette meg, ha tovább is az egyesítés ellen dolgozik.

A bécsi nuncius 1579 őszén egy növendéket sem, 1580 elején pedig csak egyetlen növendéket tudott Rómába küldeni. Ehhez járult, hogy a viszonyokat nem ismerő egy, majd két diák a Collegium Germanicumban szállt meg, amit a Germanicum igazgatója az önálló Collegium Hungaricum ellen sietett kihasználni. Ilyen előzmények után XIII. Gergely végleg lemondott a magyar kollégium visszaállításának a tervéről és megállapodott a két kollégium — a Germanicum és Hungaricum — egyesítésében, amiről 1580. április 13-án kiadott bullája intézkedett. „..... apostoli teljhatalmunknál fogva elhatározzuk, hogy a magyar kollégiumot a némettel egyesítjük és egybeolvasztjuk“ Ezután megállapítja, hogy az így egyesített intézet „..... Germanicum Hungaricum Collegium“ címet viseljen, egyben az egykori pálos-kolostort és magyar zarándokházat összes javaikkal együtt a birtokába vegye, a magyar zarándokok iránt gyakorlandó vendégszeretet kötelességét pedig teljesítse. Magyarország azon részeiből, ahol „magyarul beszélnek“, továbbá Horvátországból és Szlavóniából 12 növendéket neveljen a magyarországi katolikus egyház szolgálatára.

Az egyesített Germanicum-Hungaricum azidei rektora, P. Laurentano díszíteni akarta a templomot és ezért a kor egyik legkeresettebb freskófestőjét, a toscanai Nicolo Circignani-t hívta meg. Circignani általában „Dalle Pomarance“-nek nevezték, amiből a mai Pomarancio név keletkezett. Pomarancio festette a S. Nereo ed Achileo-templom oldalfalait és tribunáját, a S. Giovanni e Paolo apsisképeit (Antonio Caraffa kardinális rendelkezésére), a S. Gregorio Magno (Serédi bíboros-hercegprímás Őeminenciája tituláris temploma) porticusát, a Jezsuitarend főtemplomának, a Gesù-nak két oldalkápolnáját, végül a Vatikánban XIII. Gergely loggiáinak a freskóit.

Pomarancio 1582-ben kezdette meg freskóit és még ez évben be is fejezte munkáját, mely később is nagy népszerűségnek örvendett. A S. Stefano Rotondóban vele dolgozott Antonio Tempesta. Tőle valók: „Primus és Felicianus mártíromsága“, a „Betlehemi gyermekek megöletése“ és a „Fájdalmas Anya“ című freskók. A perspektívákat és tájakat viszont⁷¹ Matteo da Siena festette. Az egész képsorozatot 1585-ben De Cavallieri rézbe metszette; 1765-ben pedig ismét kiadták az egész sorozatot. A freskók jól jellemzik a mártírok hősiességét és a rómaiakra

⁷¹ Baglioni: „Vite dei Pittori.“ p. 38.

nagy hatással voltak. Mégis túlzott realizmusukkal, durva valóságérzéssel — a kínzások találékony ábrázolásával — visszariasztják a mai szemlélőt. Művészileg nem állnak magas fokon, formában modorosak, színezésük nyers és kemény (54. ábra.)

A magyar kollégium ügyét Báthory István, ezidőben lengyel király, karolta fel 1583-ban. „A tűz a vízzel könnyebben egyesül, mint magyar a némettel“ mondotta a lengyel nunciussnak. Szeptember közepén unokaöccsét, Báthory Andrást küldte Rómába azzal, hogy a „Magyarok Háza“-nak visszaadását eszközölje ki. Ide szeretett volna ugyanis az erdélyi kollégiumából növendékeket küldeni. A pápai államtitkár azt felelte, hogy kedvező alkalom adtán a magyar papnövelde ismét felállíttatik.

1585-ben meghalt XIII. Gergely és bár korábban kimondotta, hogy a lateráni bazilika érvénytelenül birtokolja a S. Stefano jövedelmeit, ezt visszaadni köteles „és erről többé ne legyen említés“. A kanonokok siettek az új pápához, V. Sixtushoz (1585—90), aki azonban szintén elutasította őket.

A 18 éves Báthory András 1586-ban már mint bíbornok ment ismét Rómába, de fáradozása ezuttal is eredménytelen maradt. 1587-ben Heresinczi Péter zágrábi püspök közölte a pápai nunciussal, hogy a következő országgyűlés tárgyalni fogja a sérelmet. A római kollégium ügye azonban nem jött szóba ezen az országgyűlésen és a magyar főpapok megnyugodtak a befejezett tényekben. Csak Szántó nem nyugodott meg — írja Fraknoi —, a seb, melyet lelkén a magyar kollégium megszűnése ejtett, nem hegedt be. Mikor Rómából eltávozott, Kolozsvárra ment, ahonnan a Jézustársaság generálisához intézett jelentésében panasolván a magyarországi és erdélyi katolikusok elhagyatottságát, a papok hiánya miatt így jajdul fel: „Vajh az ördög ne irigyelte volna el tőlünk a magyar papnöveldet, melyet Rómában, Isten és jó emberek segítségével, nemzetünk javaiból alapítottunk, — Isten előtt majd számolni fognak fölosztásának okozói.“

1616 óta a legutóbbi időkig ciprusfából faragott toronyszerű kezdetleges tabernaculum állott a templom közepén, melyet a tető beomlásának a veszedelme miatt eltávolítottak. Ma az előcsarnokban áll és így nem zavarja a középtér harmóniáját. A tabernaculumnak úgysem volt sok köze templomunkhoz, ugyanis Johannes Gentner sváb pékmester ajándékozta azt, „aus Liebe und Wohlgeneigtheit zu den Alumnen seiner Landsleuten“ azzal a kikötéssel, hogy azt a Collegium Germanicum egyik templomában állítsák fel. A tabernaculumról Gentner honfitársa, C. Bunsen a romantikus időkben írja:⁷² „... in schlechtem Geschmacke von einem deutschen Bäcker verfertigten modernen Tabernakel von Cypressenholz.“

⁷² C. Bunsen: „Beschreibung der Stadt Rom“. III. 1., 496.

VIII. Orbán (1623—44) parancsára 1635-ben az ereklyék maradványait a középső oltár alatt helyezték el.

Ebből az időből való a nyugati mellékoltár SS. Annunziata-ja, Padre Andrea Pozzo (1642—1709) festménye.

A fedélszék erősen megrongálódott gerendázatát a kollégium akkori rektora, Alamanni 1705-ben megújította. A freskókat, — melyeknek fenntartását XI. Kelemen pápa (1700—21) különösen figyelmébe ajánlotta a kollégium vezetőségének — megújították, magyarázó feliratait pedig kiegészítették és felfrissítették. Ez a munka több, mint 8.000 Márkába került. Gentili kardinális — akinek tituláris temploma volt — 1736-ban 5.000 scudit ajándékozott a templomnak azért, hogy az ereklyéket méltó urnában helyezték el. Ebből az időből való az az új márványoltár, melyet Filippo Bariglioni építész készített giallo-antico-ból. Ugyanekkor restaurálták a régi apszisozszoikat, mely nagyon megrongálódott és melyen stukkóból pótolták a hiányzó részeket. De Rossi:⁷³ idézi Terribilinit: „il musaico fu fatto ristorare dal sig. Cardinale Gentili, che coll'Architettura del sig. Filippo Bariglioni ha eretto di fini marmi il nuovo altare.

Az utolsó restaurálást 1802-ben végeztette a kollégium akkori protektora, Luigi Valentino Gonzaga kardinális. Steinhuber kardinális jegyzeteiből tudjuk, hogy ebben az időben több tárgyat adtak el.⁷⁴

Az 1802. évi költségjegyzékek szerint a restaurálást a kollégium akkori székházának, a S. Appollinare palotának egyidejű restaurálásával, Benedetto Piernicoli építész vezetésével végezték. A templom tatarozási munkája nagyjából az összes tetők kicseréléséből állott (55—56. ábra). Ekkor készültek a bádogosmunkák is, a belsőben pedig pótolták a feltűnő hiányokat, csiszolták az egyes darabokat; végül a templommal kapcsolatos kolostorban végeztek alaposabb tatarozási munkát.

A legutolsó munka, melyről templomunkkal kapcsolatban tudunk, több mint száz évvel ezelőtt készült. Báró Camuccini vezetése alatt B. Ferreri festő 1832-ben újból restaurálta Pomarancio freskóit.

Ma a templom nagyon elhagyatott állapotban van, a tető egyes helyein az eső befolyik; a tetőzet tartógerendáit és lécezését számtalan helyen elkorhasztotta, a padlóban pedig lyukakat fúrnak az esőcseppek. Az elkorhadt gerendák miatt a tető beomlással fenyeget. Mint-hogy a tamburfalakban is többhelyen végigmenő repedések vannak, melyeket ugyan az Olasz Műemlékek Kir. Főfelügyelősége ideiglenesen kőkapcsokkal fogott meg, — ezek a repedések könnyen okozói lehetnek annak, hogy a tetőszék beomlásával a dob felfalazása, sőt a közbeépített ívrendszer is ledől.

⁷³ De Rossi G. B.,: I musaici christiani Roma. 1872. p. 137.

⁷⁴ Steinhuber jegyz. 116 l. a Coll. Germ. Hung. könyvtárában.

A tambur falazatának párkányánál elhelyezett vas, vagy vasbetonkoszorúval ma még meg lehetne fogatni a templomot, a tetőszéket pedig restaurálni, a meglévő anyagok felhasználásával.

Az Olasz Műemlékek Kir. Főfelügyelősége már 1933-ban elkészítette a megrongálódott templom helyreállítási tervét és költségvetését. A tervezett munkálatoknak akkori előirányzata 180.000 líra volt, melynek kétharmadát az olasz állam fizette volna.

Részben a költségek hiányzó egyharmada, részben adminisztratív nehézségek miatt késik a hatalmas templom restaurálása, melyet pedig mindenképen szorgalmazni kellene. Mert, mint Bunyitay írta a gyulafehérvári Székesegyházról, mi is elmondhatjuk a S. Stefano Rotondóról „... méltó arról szólani, valamint méltó lenne gondolkodni a kijavításáról is. Valóságos királyi mű az, elvitázhatatlan nemeslevele nemzetünknek!”

II. A TEMPLOM LEÍRÁSA

A Via di S. Stefano Rotondo 7. számú kapuján át falakkal körülvett hosszúkás, keskeny udvarba jutunk (6. ábra), melynek végében négyoszlonos porticus vezet a templomba. A templom monumentális méretei itt érvényesülnek igazán. A tágas köralaprajzú középteret magasan kiemelkedő dob (tambur) alkotja, melyet szabályosan elosztott 22 ion-oszlop tart. A főtengelyre merőleges kereszttengety vonalában lévő két oszlop helyén T alakú pillérekét látunk (7. ábra). Ezekbe a pillérekbe foglaltak be később kettőt a 22 oszlop közül. Az egyik pillér jelenleg ki van bontva az oszlop fejénél.

A dob terhét vízszintes övgerendák viszik át az oszlopokra. Cronaca rajza szerint (8. ábra)⁷⁴ a 22 oszlop fölötti falfelületet keskeny falpillérek osztották mezőre. Ezeket a falmezőket, a kisebb pillérekkel együtt párkány határolta, mely közvetlenül az ablakok alatt húzódott.

A pilaszterek között így kialakított körülbelül négyzetes falmezőket berakások és mozaikok, vagy inkrusztációk díszíthették.

Efölött a párkány fölött a 22 oszlopköznek megfelelő ablaksorozat következik, ma azonban, mint már előbb említettük,⁷⁵ 14 be van falazva, úgy, hogy jelenleg csak 8 ablak világítja meg a templomot. Ezek az ablakok minden valószínűség szerint áttört márványlemezzel voltak kitöltve, miáltal templomunk a mai üveges ablakoknál lényegesen kevesebb világítást kapott. Ezért is kellett eredetileg több ablaknyílás. Feltéve, hogy a restaurálási költségek megengednék, hogy a templom eredeti ablaknyílásai kibontassanak, kedvezőbb — osztottabb — megvilágítást kapnánk. De ebben az esetben az ablakokat sűrűosztású kőkeretes, vagy kőlemezes ablakokkal kellene ellátni, mint a hogyan a S. Sabinánál, vagy még helyesebben a S. Maria in Cosmedinnál látjuk.

Az ablaksor fölött folytatódik a felfalazás a főpárkány magasságáig. A középtér vízszintes mennyezettel és enyhehajlású tetővel volt lefödve.

⁷⁴ Bartoli: „Monumenti antichi nei disegni degli Uffizi“ I. fig. 31.

⁷⁵ V. ö. előző fejezettel.

Essenwein,⁷⁶ Isabelle álláspontjának megfelelően azt állítja ugyan, hogy a középtér eredetileg nyitott volt, nem gondolták azonban meg azt, hogy még a Néró-féle macellumot is fedett tetővel ábrázolják az érmeek. Holzinger azzal cáfolja Essenwein állítását, hogy ha a tető nyitva lett volna Simplicius alatt és csak Hadrianus pápa emelte volna a dob — ami megmagyarázná az ablakokat —, akkor ilyen lényeges átalakításról bizonyosan említést tennének azok a források, melyek I. János és IV. Félix pápák munkáit közlik velünk.⁷⁷ A fal vastagságából (0,70 m) ítélve bizonyos hogy sohasem hordhatott boltozatot. A magasan kiemelkedő dob jellegzetes tömege uralkodik a Monte Celión.

A belső kört körülvevő második kör oszlopain nyugszik a templom külső, alacsonyabb fala. Ez a második kör egykor kifelé is nyitott széles körüljárót alkotott a belső tér körül. Ma úgyszólván teljesen be van falazva, és csak a Primus és Felicianus mártírok, valamint Szent István király kápolnájának megfelelő oszlopközök szabadok. Ez a széles körüljáró sem volt boltozatos. Belső oldalát a már említett dob-fal alkotja, külső oldalát pedig a belső 22 oszlopnak megfelelő 36 oszlop és 8 pillér határolja. Ez utóbbi támaszok jóval alacsonyabbak, mint a tambur oszlopai. A nyolc pillér T alakú. A pillérek az oszlopokat csoportokra osztják, és pedig a görögkereszt-alakú főtengely keresztoszarái irányában 4—4, a szárny között, tehát az átlós irányokban 5—5 oszlopot fognak közre. Másik lényeges eltérés a belső kör oszlopsorától az, hogy itt nem találunk vízszintes övgerendát (architrav), mert a támaszokat ívekkel kötötték össze. A körüljáró oszlopait későbbi korban meglehetősen durva vegyes falazattal falazták be. Ebben a falban részint kisebb köralakú ablakok, részint az eredeti félkörű ívet mutató ablakok világítják meg ma a körüljárót. Ebből a falból befelé az oszlopok $\frac{1}{3}$ része kiáll, míg a fal külső oldaláról csak az oszlopfejek abacusa látszik.

A nyugati szárny irányában vályúzatossá finom korinthusi márványoszlopok és szép faragású korinthusi oszlopfők, keleti irányban pedig durvább faragású oszlopok állnak, melyek az északi és déli csoportok oszlopainál magasabbak. Úgy ezekből, mint a tető alátámasztását szolgáló ívrendszer elhelyezéséből egy kelet-nyugati főtengelyre és egy alárendelt észak-déli melléktengelyre következtethetünk.⁷⁸ A főtengelyt jelzi még a nyugati oldalon lévő, egynyílás szélességű, félköríves apsis, a keleti oldalon pedig a harmadik kör vonaláig terjedő szentély — ez a görögkereszt-szárak irányában elhelyezett eredeti kápolnák közül az egyetlen fennmaradt kápolna —, valamint a kápolna végében hozzáépített félköríves apsis.

⁷⁶ Essenwein A.: Die ausgänge der Classischem Baukunst (Christlicher Kirchenbau) Handb. der Arch. II. 3. Darmstadt 1886. p. 66.

⁷⁷ Holzinger: Die altchristliche und byzantinische Baukunst. 1909. — Handb. der. Arch. III. 159.

⁷⁸ Justh—Bardon id. cikke.

A főténgelyek irányában elhelyezett, magasabb, négyoszlopos csoportok, a főkapolnákba vezetnek. Ezek a kápolnák alkotják a görögkereszt alakot. A kápolnák 10 m mélyek, belső terük magas és tágas, külső falaik alkotják a harmadik kör tömör falát, mely az átlós tengelyek irányában lévő előudvarok alacsonyabb falaival teljes kört alkot, s mely egykor a külső határfal volt. Egyrésze félig romba dőlt, másrésze pedig még ma is a szentély, illetőleg a kápolna és a bejárati csarnok határfalát alkotja. A mártírok kápolnája a görögkereszt egyetlen épen megmaradt szárnya, de ebbe is beleépítettek később két falat (9. ábra).

A kápolnaszárnyak azonos méretűek voltak és ahogy a belső térben, úgy itt sem alkalmaztak boltozatokat. A kápolna külső falai éppoly magasak, mint a körüljárófalak. Ezért, de meg a körgyűrű-alaprajz miatt is a kápolna és a körüljáró fölött egysíkú tető nehezen képzelhető el. Emiatt Hübsch⁷⁹ rekonstrukciójában kontyvetőt rajzol. A kápolnák megvilágítására a külső övező falban két nagy körablak szolgált, melyek bár befalazva, mind a ma napig jól láthatók a keleti főkapolna XV. századból származó ablaka fölött. Ugyanitt láthatjuk azt a kereszt alakú ablakot, mely a két körablak között nyílt és mely szintén megmaradt.

A kápolnák oldalfalaiban, a körüljáróhoz közel két oszloppal osztott hármassal nyílás volt, melyek közül a középső szélesebb nyílásnak félköríves, a két szélső keskenyebb nyílásnak pedig egyenes záródása van. Mellette, a külső falhoz közel, vízszintes gerendával ellátott nagy kapu nyílt. A kapu és a három nyílás ma is látható a keleti kápolna jobb-oldali falában (10. ábra). Gondos vizsgálattal felismerhetjük a habarcs alatt az oldalfal három négyszögletes felső ablakának nyomait, melyeket Canina rajzolt le.⁸⁰ (11. ábra.)

Az átlós irányban elhelyezett ötös csoportok oszlopai alacsonyabbak, mint a főténgelyekben fekvő 4—4 oszlop. A cca 6·00 m széles, boltozatos második körüljárót ezek az ötös oszlopcsoportok választják el az első körüljárótól. A külső falak görbéjének irányát a mai bejáratnál jobbra fekvő kolostor kisudvarának pillérei mutatják, melyek Hübsch szerint antik alapokon állanak. Az átlós tengelyekben fekvő második körüljárók nemcsak a templom belső tere felé voltak nyitva, hanem a kápolnák felé is hármassal nyílásuk volt. Boltozataik, melyeknek nyomairól már említést tettem, laposhajlású félgyűrű boltozatok (féldongák) lehettek. Alakjukat megadja az a görbe, melyet a ma is látható nyomokból kiindulva, az oldalfal alsó nyílásai és a felső ablakok közé rajzolhatunk. Hasonló boltozatot találunk a nocerai S. Maria Maggiorenál.

Ezeknek a keskenyebb tereknek, alacsonyabban fekvő boltozataikkal nem volt önálló térhatásuk, hanem csak a főkapolnák összekötésére, tehát közlekedés céljaira és a belső körüljárónak mintegy háttérül szol-

⁷⁹ Hübsch id. m. I. a rekonstrukciós rajzokat.

⁸⁰ Canina—Valadier—Desgodetz id. m.

gálhattak. Sansovino rajza szerint (12. ábra)⁸¹ ennek az összekötő-folyosónak a külső fala is nyitott volt. És bár némelyek úgy gondolják, hogy itt árkádsor állott, oszlop- vagy pillértámaszokkal, véleményem szerint, ha elfogadjuk is a támaszrendszer létezését, nehezen képzelhető el, hogy teljesen nyitott árkádsor lehetett, mert ez egyrészt fölöslegessé tette volna a keresztzárnyakban lévő kápolnák említett nagy ajtajait, másrészt a sok nyílás miatt lehetetlen lett volna a templom lezárása. Valószínűbb, hogy a templomba az előudvarokból csak a kápolnákon keresztül lehetett bejutni, mert így a templom belsejének térhatása is jobban érvényesült. A háttérül szolgáló közlekedő folyosókat az udvar felé mellvédfalon álló pilléres vagy oszlopos árkádsor, vagy áttört kőtáblás ablaksor zárhatta le. A világítás kérdésének rangsorolásából is az adódik, hogy az elsőrendű középtér-megvilágítás után a mellékhajó — körüljáró —, megvilágítása másodlagos volt és erre nagyon zavaróan hatott volna ismét egy élénkebb megvilágítás, ami akkor állt volna elő, ha ez a födetlen nyílt udvarok felé teljesen nyitottan állott volna. Ugyanebből a meggondolásból következik, hogy a külső folyosó zárt volt, amit a boltozat-nyomás is megkövetel.

Az előbb leírt összekötő-folyosó (külső körüljáró) előtt állt a négy keskeny előudvar, melyet a 6 m magas külső fal határolt. Az előudvarok határfalaiban még ma is úgyszólván mindenütt észlelhető két-két nagy kapunyílás, amely a szabadba vezetett.

A leírás sorrendjét megfordítva, lépünk be kívülről a négy nyitott előudvar egyikébe. Előttünk látjuk az alacsony boltozattal lefedett körfolyosó mellvédfalán nyugvó árkádsort, amely a jobbra és balra fekvő kápolnákat, vagyis a keresztzárnyakat összeköti; a körfolyosó fölött látjuk a belső körüljáró párkányát, mely a kápolna párkánymagasságában húzódik. Efölött emelkedik a középrész magas tamburja sátortetős lefedéssel és ablaksorával.

Az előudvarból akár jobbra, akár balra megyünk, át kell lépniük a két hatalmas kapu egyikén, melyeken keresztül az egyik főkápolnába jutunk. Innen tovább haladva, a belső körüljáróba érünk, vagy a hármaskapukon át a kápolnákat összekötő folyosóba. A belső körüljáróból végre elérkezünk a magasan elhelyezett ablakokkal jól megvilágított tágas középtérbe.

A középtér eredeti hatását ma nagyon megzavarja a később beépített ívsor (14., 15. ábra). Glück⁸² is azt mondja, hogy nem eredeti szerkezet ez az ívsor, hanem utólag vált szükségessé. Hasonló a helyzet a perugiai S. Angelo-templomnál, melynek eredeti lefedése olyan lehetett, mint a S. Stefanoé, s melynél a középkorban, a tetőszék alátámasztására ugyan-csak konzolokon nyugvó bordákat építettek be. Későbbi eredetre vall az is, hogy a felfalazása nincs a dob falával szervesen összeépítve.

⁸¹ Bartoli id. m. IV. fig. 616.

⁸² Glück id. m. p. 120.

Úgy látszik, hogy a középtér nagy fesztávolságára (22 m) nem tudtak maradandó fedélszéket szerkeszteni és ezért kellett a kereszt tengely vonalában ezt az ívsort felépíteni. Ezek az ívek a már említett T alakú pilléreken és két hatalmas gránitoszlopon nyugszanak és a templom középterét két egyenlő részre osztják. A két korinthusi gránitoszlop felett egy nagyobb, az oszlopok és a két pillér között pedig két kisebb ívet találunk és a felső része öt kisebb nyílás töri át (16. ábra), a szerkezeti súly könnyítésére.

A középtérben érvényesült az épület teljes gazdagsága. A pillérek, illetve lizénák, berakások, mozaikok, melyeket kezdettől fogva tervezhettek ugyan, de csak a VI. században készülhettek el — pompás képet nyújthattak. Az egész középtér fényben fürdött, míg a körüljáró másodlagos világítása révén félhomályban maradt. Ennek a háttérben pedig a sötét folyosók a világos kápolnákkal váltakozva élénkítették a belső tér hatását.

Nyilvánvaló, hogy az egész épületet a derű és ború látható ellentéte ihlette — írja Krautheimer⁸³ —, melyet a középtérben és a körüljárónál figyelhetünk meg. Az első körüljárót övező támaszok rendjében találkozunk a két ellentét; a külső terek mozgalmassak, gazdagok és változatosak; a külső szerkezet magas és alacsony elemekből álló csoportokat alkot és belső terei is váltakozóak, ritmikus megosztásra kényszerítve a belső ívrendszert. A 8 pillérral osztott 36 oszlop négyes csoportjai erősödnek a fő tengelyekben és gyengülnek az átlós tengelyekben. De már itt csökken a külső terekben tapasztalt mozgalmasság. A nyugalom benyomását növeli még a belső tér nagy ion-oszlopainak rendje, mely fölött az egykori lizénasor és ablaksor méltóságos hangsúlyt adhatott a középtérnek.

A két belső körnél az a térgondolat ötlük fel, amely Róma városának IV. és V. századi épületeit jellemzi. Mindezekből ismételten megállapítható, hogy a S. Stefano „Basilica rotunda“ volt.

Ha bazilika kifejezést szószerint vesszük, azt látjuk, hogy ez a meghatározás templomunknál bizonyos tekintetben tényleg megfelel a valóságnak. A középtér valóban olyan tágas, mint a római típusú hosszahajós ókeresztény bazilikák főhajója (17. ábra). Olyan, mint a nagy öthajós bazilikák. A középhajó oszlopai övgerendát tartanak, míg a két körüljáró között, vagyis a második és harmadik hajó közti oszlopokat ívek kötik egymással össze. Megállapítható továbbá, hogy a nyugat-kelet irányú keresztmetszet sokkal magasabb oszlopokat és íveket mutat, mint az észak-déli irányú tengelyek, és hogy a keleti oszlopocsoport a nyugatinál magasabb (18. ábra). A szélesebb nyílások következtében a keleti kápolna ez okból jelentősebb, mint a nyugati. Ha megfigyeljük azt, hogy a belső kör keleti és nyugati oszlopai nagyobb közökkel bírnak, mint

⁸³ Krautheimer, id. m. p. 65.

a többi oszlopok és hogy a felső falban lévő nyugati ablak jóval magasabban kezdődik, mint a többi — ez megadja a nagyobb fontosságú főtengelyt. Ebből következteti Krautheimer, hogy a keleti kápolna elsőbrendű volt, mint a többi és hogy az oltár kezdettől fogva itt állhatott. Erre vonatkozóan azonban pozitív bizonyítékunk nincsen.

Már Dehio⁸⁴ kifejezte azt a véleményt, mely szerint a hosszhajós bazilika köralaprajzra való átvitelének gondolata az építészet újabb rekonstrukciós terveinek metszetrajzaiból adódott. (Kiemelt középtér, alacsonyabb mellékhajók; azonos világítás.) A mi templomunk azonban köralaprajzú építmény ugyan, de alaprajzában különböző építészeti felfogásra mutat. Ezért mondja Krautheimer, hogy a centrális templom keresztmetszetét összehasonlítva a hosszhajós elrendezés keresztmetszetével, nem beszélhetünk oly hasonlóságról, mely csak a tervekben van meg, de a valóságos térben a legkisebb hasonlóságot sem mutatja. A centrális építményeknek nem lévén eltérő hosszúsági, vagy szélességi mérete, átmérőjével kell kifejeznie azt a hatást, melyet a hosszhajós templom a szélesség és hosszúság együttes mértékével ér el.

Nem szabad tehát a Santo Stefano-templomot a római hosszhajós ókeresztény templomokkal összehasonlítani és azt állítani, hogy elrendezése éppoly bazilikális jellegű, mint azoké.

Az a feltűnő különbség, mely egyrészt a S. Stefano Rotondo, másrészt az összes többi IV. és V. századi római ókeresztény épület közt fennáll, indította a kutatókat arra, hogy eredetét máshol keressék.

Templomunk belső tereinek külső határolása a vonalak és formák bonyolult csoportját adja, amely meglehetősen távol áll a hagyományos római ókeresztény építészettől. Róma ókeresztény építészetét egyszerű mértékletesség jellemzi, legalább a konstantinusi idők óta; egyszerű szerkezeteket, világos formákat láthatunk, minden külső hatásra való törekvés nélkül. A S. Stefano viszont ennek épp az ellenkezőjét mutatja. Bár megjelenése egységes csoportot ad, mégis az előudvarok, mögöttük a külső körüljáró teteje, a kereszt szárnyakban elhelyezett kiemelkedő kápolnák és az egész csoport felett uralkodó középrész tömegei bonyolultan keresztezik egymást. A fény és árnyék váltakoznak közöttük.

Maga a centrális épületforma nem tartozik a római ókeresztény építészet alapvető gondolatai közé. Mégkevésbé lehetséges levezetni a város építészetének fejlődéséből. Rómában Konstantin kora óta nem találkozunk hasonlóan csoportosított tömegű épülettel, mint amilyeneket a III. században alkottak; Minerva Medica). A birodalom keleti tartományaiiban viszont tovább használták ezeket a megoldásokat Konstantin halála után is. Sokhelyütt látjuk a centrális típus alkalmazását, mely végül elvezetett Justinianus korában a bizánci Hagia Sophiához és a ravennai S. Vitale formájához.

⁸⁴ Dehio —Bezold id. m. I. p. 31.

Ebben a korban három típust különböztetünk meg. Első típus: centrális építmény körülfutó gyűrűfolyosóval; a második típus: centrális építmény keresztalakban csatlakozó kápolnákkal és végül a harmadik típus: centrális építmény mennyezettel és folyosókkal; ez az első két típust egyesíti. Ehhez a harmadik típushoz tartozik a S. Stefano rotondo is (Krautheimer), melynek körülfutó folyosója valóban gyűrűsfolyosó (első típus,) s ezt csak a keresztalakban elhelyezett kápolnák (második típus) szakítják meg.

Templomunk alkotóelemeit külön-külön vizsgálva, azt látjuk, hogy a dongaboltozatos folyosó, (19., 20. ábra), mely a középső körüljárót követi, már száz évvel a S. Stefano előtt is megtalálható. A Santa Costanza külső falában ugyanis jól láthatók a dongaboltozat nyomai; ez a külső körüljáró nem vezetett a belső térbe, mert annak csak egy ajtaja volt (a S. Costanza fülkéiben látszó ajtók újabb kor alkotásai), hanem csakis külső öv-folyosó volt. De a körülfutó külső folyosót megtaláljuk Konstantin előtt is a halottkultuszt szolgáló római mauzoleumoknál. Ezek a síremlékek két részből állanak: a belső térből, mely némelykor két emeletes és a körülfutó kör, vagy négyszögletes alaprajzú folyosóból, mely mindig alacsonyabb és dongaboltozatos. (Pld. a Via Appia-n lévő „Tomba dei Servili“, vagy a frascatii „Tomba della Furia“.)

Később a körüljáró olykor külső folyosóvá alakul át, melyet oszlopok tartanak; máskor pedig vízszintes mennyezettel is találkozunk, mint pl. Diocletian spalato palotájánál. Azonban szabályszerűen megmarad mindig a dongaboltozatos körfolyosó; ebben a formájában már a pogány templomoknál megtalálható és a IV. és V. századtól a keresztények is átveszik, mégpedig hol kifelé nyitott támaszrendszerrel, hol pedig zárt falakkal, de mindenkor elkülönítve a sír belsejétől. A keresztény építéstörténet kezdetén ez az elem elválik a síremlék típusától és inkább a keresztelő kápolnáknál jelenik meg, mint pl. a Djemilai Babtisteriumnál Észak-Afrikában 412 körül, vagy az efezusi Santa Maria-templom melletti keresztelő templomnál.

Ezt a típust Rómában a IV. században a S. Costanzában alkalmazták. Később már ritkán fordul elő és csak hosszú idő eltelte után jelenik meg újra⁸⁵ megváltozott formában a Celión lévő S. Stefano Rotondónál. A változás abban áll, hogy míg az előbbi példák külső körfolyosója nem függ össze a belső térrel, addig a Santo Stefanonál a második kör oszlopai közötti számos nyílás a külső folyosót összekapcsolja a belső körüljáróval. Templomunk különleges sajátossága, hogy a külső folyosót keresztalakban elhelyezett kápolnák szakítják meg. Ilyen keresztkápolnákat viszont nem találunk az V. század előtti nyugat-római építészetben és még az V. század után is nagyon ritka ez a motívum. Csak a perugiai S. Angelo-templomnál látunk hasonló elrendezést. Ez is

⁸⁵ Krautheimer id. m. p. 73.

centrális építmény, széles körfolyosóval, 16 oszlopos belső oszlopsorral, mely a 16 szögletű, nagyablakos tamburt hordja. A körfolyosóból a főtengelyek irányában négy kápolna nyílik. Ezek közül háromnak négyszögletes alakja, a keletre néző negyediknek viszont patkóformája van. Alapelrendezése annyira hasonlít a S. Stefano Rotondóra, hogy a perugiai S. Angelot mindig VI. századbeli templomnak tartották, melyet a római S. Stefano inspirált. Bár jóval egyszerűbb, mert hiányzanak a kereszt szárai között elhelyezett folyosók és udvarok. Egyes részletei azonban — mint pl. a kereszttel ellátott vállkövek, a nagy ablakok, azt mutatják, hogy a templom inkább az V. században épülhetett. A főapsisokban álló magasabb oszlopok és a keresztalakú kápolnáknál hangsúlyozott centrális szerkezet tisztább típusából Krautheimer arra következtetett, hogy a S. Angelo korábbi, mint a S. Stefano. Restaurálását 1185-ben hasonló módon hajtották végre, a külső kört elhagyták és a 28 oszlopot poligonálisan kötötték össze.

Vitás a milanói S. Lorenzo eredete is, mely 451-ben épült; az a tény, hogy Eusebius püspököt ide temették (499-ben), úgy látszik azt bizonyítja, hogy a templom kezdettől sírtemplom volt. Ez a templom ugyan nem körös alaprajzú, hanem négyzethez csatlakozó köríves apsisai vannak és mint ilyen, inkább a ravennai S. Vitale-templommal rokon, de méretei mindenesetre jóval nagyobbak (a S. Vitale 28 méter; míg ezé meghaladja a 40 métert).

A középtérben lévő fülkék keresztalakú elhelyezése általános volt úgy a keleti, mint a nyugatrómai birodalom összes centrális építményeinél (császári paloták, fürdők, stb.-nél). Azonban keresztformáról csak akkor beszélhetünk, mikor ezek a fülkék kápolnákká nagyobbodnak és a külsőn is érvényesülnek. Így a külsőn is jól látható a keresztalak.

Guyer szerint⁸⁶ az ilyen valóban keresztformájú megoldásra két típusunk van, melyek a IV. századdal kezdődnek: az egyszerű görögkereszt, egyszerű négyzetes maggal, egyenlő rövid szárakkal, és az összetett forma: kör, vagy sokszögletű, legtöbbször nyolcszögletű centrális rész; sugárirányban elhelyezett szárnyakkal. Az egyszerű típus Kis-Ázsiában keletkezett és másodlagosan nyugaton fejlődött ki tovább (Ravenna, Galla Placidia sírkápolnája). Ugyancsak Kis-Ázsiát állapítja meg az olyan centrális szerkezetek keletkezési helyéül, melyeknél a körös középrészhez keresztformában kápolnák csatlakoznak. Lehetségesnek tartja, hogy ez a típus az egyszerű keresztformájú templom és a Szentföld nagy nyolcszögű templomainak helyi összeolvadásából keletkezett.

A típus egyszerű formája körüljáró nélküli, mint pld. a binbir-kilissei templom; a gazdagabb formában a kereszt szárnyak meghosszabbításával találjuk meg úgy az efesosi S. Giovanni Evangelista első építkezésénél, mint az esrai és sequai S. Elia templomnál.

⁸⁶ Guyer: *Bysantinische Zeitschrift*. 1933. p. 78.

Kis-Ázsiában tehát viszonylag elhatárolt területen több változatban élt ez a típus. Nyugaton csak ritkán fordul elő. Idetartozik a már említett perugiai S. Angelo és a sanseverinoi (Calabria) Battistero is. Az utóbbi pontos keletkezési idejét sem ismerik. Alaprajza olyan, mint a S. Angeloé, csak kisebb méretű.

Úgy az általános elrendezés, de egyes részletek is (perugiai patkóalakú apsis, vállkövek) megerősítik a típus kisázsiai származását. Ugyan ezek az okok vezetnek a S. Stefano Rotondohoz is.⁸⁷

Nem kell sem túlbecsülni, sem lekicsinyelni Kelet hatását az első századok nyugati építészetére. Kétségtelen, hogy a birodalom keleti része befolyásolta némely nyugati típus formaalakulását. De a nyugati építészet keleti típusaiban klasszikus formákat találunk. Olyan formákat, melyek római, vagy hellenisztikus eredetűek; tehát a görögromai műveltséghez tartoztak, nem pedig valamilyen keleti kultúrához. Nem tudjuk a birodalom kelettől meghatározott típusainak alakulását levezetni, legfeljebb a konstantini kor után. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a konstantini kor keleti alkotásaira a már ott meglévő nyugati példák is voltak bizonyos hatással.

A konstantini idők előtt a római centrális épületeknél nem találunk belső körüljárót. Ezek legtöbbször egyszerű centrális építmények fülkékkel, melyeket a falból vágtak ki (Róma, Pantheon). Némelykor pedig kinyúltak a fülkék a középtér falából, utóbbinál jóval alacsonyabban. A centrális építmények eme különféle formáit vette át az I. század. A belső birodalom még a keresztény időkben is használja, mint pld. a saloniki S. Gregorionál.

A fülkék által gyengített falak megerősítésére a fülkék között pillérek alkalmaztak, melyek később a faltól egészen elváltak, oszlopokká alakultak át és módot nyújtottak arra, hogy az oszlopok és a falak között is járni lehessen. Ez a forma a későbbi körüljárónak az elődje. Ez utóbbiban a belső tér támaszrendszere elválasztja a körüljárót a középtértől. Késői példája ennek a miletosi Baptisterium (IV. sz.).

A római építmények közül csak a késői példák maradtak fenn. A S. Costanzánál és a lateráni Battisteronál azt látjuk, hogy nemcsak a középtér, hanem a mellérendelt terek is fontosak. A körüljáró, mely eredetileg csak az oszloprend egyszerű háttere volt, kiszélesedik és teljes oldalhajóvá alakul át. Ezt gyűrűs dongaboltozattal fedték le. A közep-teret a dobban elhelyezett ablakok jól megvilágították, míg a közös mellékhajónak nem volt ablaka. A középrész, mely a korábbi példáknál néha kilencszerezese volt a körüljárónak — csökken, míg a körüljáró egyre szélesebb lett. Már a S. Costanza aránya is alig 3 : 1-hez, a lateráni Battisteroé pedig pontosan 2 : 1-hez. Az arányok alakulása tehát világosan követhető; fejlődésük a 430 körül épült lateráni Battisteroval záródik be.

⁸⁷ Krautheimer id. m. p. 78.

Ide tartozik a S. Stefano-templom is, ahol a középtér átmérője szintén kétszerese a körüljáró szélességének. A körüljárónak ez a kifejlődése változtatja meg a nyugati birodalom Konstantiniánus előtti középterét.⁸⁸

A birodalom keleti részében viszont még hosszú időn keresztül fennmaradt egy olyan centrális építmény, melynek az aránya megfelel a S. Costanzának. A jeruzsálemi Szent Sír-templomnál cca 4:2 : 1 a belső tér és a körüljáró aránya és nem sok változással így marad ezen a területen a VI. századig. (A Viransehiri-templom 4 : 1, a bosrai 4:5 : 1 arányú.)

A keleti, belsőtámaszos, centrális építmények méretei eleinte rendkívül kicsinyek. Az epidaurosi Tholos összmérete 13,50 méter, a Ligorio rajza szerint a Serapide-templom 18 méter, Pluto-temploma 22,40 méter. A Bramantino-féle vázlatkönyvben közölt épületek is kisméretűek. De ha nem bízunk ezekben a méretekben, nézzük a nyugati példákat. A S. Costanza belső átmérője 22,32 méter, a lateráni Battisteroé 20,80 m. Ezekkel a méretekkel kell összehasonlítani a S. Stefano átmérőjét, természetesen csak a középtérre és a körüljáróra vonatkoztatva. A többi templomnál mért 20 m helyett itt 42 m-t találunk. Ez az óriási változás már nem magyarázható egyszerűen a méretek megnagyobbodásával. Itt a tér egész más felfogásával találkozunk, melynél a nagyság nem mellékes, hanem alapvető eleme az épület megjelölésének.

Nem lehet bizonyosan eldönteni, hogy a méretek későbbi megnövekedése a keleti birodalomban hellenisztikus eredetű volt-e, vagy pedig konstantini átalakulás, mely Rómából jött. Ezt a hatást mutatja pld. a baalbeki Pronaos fölé épített sokszögű épület (IV. század), mely új formájával a belső támaszos centrális építményekhez tartozik és átmérője 70 m. Ismerjük a jeruzsálemi Szent Sír-templomot 33,68 m átmérővel, az Olajfák hegyén lévő templomot 34,80 m átmérővel, a viransehiri nyolcszögletű épület 32,00 m átmérőjű középtérrel. Valamint a VI. és VII. századi épületeket: Bosra 36,10 m, a jeruzsálemi Szikla-templom kb. 55,00 m átmérővel. Ezek az épületek különböznek ugyan a S. Costanzától és a S. Giovanni in Fonte-tól, de annál inkább hasonlítanak a S. Stefano Rotondához.

De nemcsak a méretek összefüggése mutat a S. Stefano és a Kelet kapcsolataira, hanem Krautheimer megvizsgálta a famennyezet kérdését is. A keleti épületszerkezetek, mint a mi templomunk is, ellentétben a római centrális építményekkel, valamennyien famennyezetekkel készültek, látható fedélszékekkel, vagy sík mennyezettel, kúpformájú tetővel (sátortető). A keleti birodalom nagy centrális épületeinél hiányzott úgy a középtér főboltozata, mint a körüljáró dongaboltozata és ezért az egyes elemek könnyen felismerhető formát kölcsönöztek az épületnek. Tehát nemcsak a római építészettől idegen keresztkápolnák mutatnak a keleti birodalom hagyományaira, hanem a tágasan kiterjedt középtér egyedülálló

⁸⁸ Krautheimer id. m. p. 81.

formája is, melynek famennyezete van és melynek körüljárója is keleti eredetre vall.

A keleti építmények közül a jeruzsálemi Szent Sír-templom különös hasonlóságot mutat és már Wulff is ezt jelöli meg a S. Stefano Rotondo előképéül. Abel⁸⁹ és Schmatz⁹⁰ alapos tanulmányai megállapítják az épület eredeti formáját. Ezek szerint a Szent Sír-templom eredeti formája teljes köréptmény volt, a főtengelyekben két pillérből álló csoportok váltakoztak a haránttengelyek háromszlopos csoportjaival. Körüljárója volt, a körüljáró fölött galériával; kiemelt tamburral és kúpos fatetővel, a főtengelyek irányában három apissal. A templom már 614-ben Modestus pátriarcha alatt, később Konstantinus Monomachos idejében 1019-ben és a XII. században is lényeges átalakításokon ment át. Ezért a IV. századi eredeti épületből, amely Konstantinus császárra, vagy fiaira vezethető vissza, csak a körüljáró fala maradt meg. Vincent és Abel szabályos 20 oszlopból álló középteret tartó rendet rekonstruáltak a mai pillércsoportok helyén. Krautheimer ezt a rekonstrukciót teljes egészében elfogadta és ki is egészítette néhány oly pontban, amelyben Vincent és Abel nem jutottak végső eredményre.

Krautheimer szerint a tengelyek hangsúlyozása, a támaszok közötti kettőspillérekkel osztott kettős és hármas csoportok által, még az eredeti, IV. századi épület sajátja volt. A főtengelyben emelkedő pillérek vastagabbak, mint az átlós tengelyekben lévő mai pillérek, melyek az eredeti oszlopok helyén állanak — ahogy ezt a régi metszeteken ábrázolták. (Zuallardo rajza 1586-ból.) A támaszok tehát nem követik egymást szabályosan. Jól felismerhető a különbség azon az erősebb és nagyobb támaszok között, melyek a főtengely irányában állanak és azon kisebb támaszok között, melyek a haránttengelyek felé nyertek elhelyezést. A főpillérek távolsága is a kelet-nyugati tengelyt hangsúlyozza jobban (kelet-nyugati tengelyben: 3,58 m; észak-déli: 3,05 m; haránttengelyekben: 2,75 m). A kompozit fejezetek sem keletkeztek a IV. század előtt. A főtengelyek által hangsúlyozott épület és a köréptményben megjelenő kereszt is a IV. századra utal. Másrészt kétségtelen, hogy már az eredeti épület is ilyen kivételes terjedelmű volt — 33,70 m-es átmérővel —, s így a S. Costanzának több mint másfélszerese.

A Szent Sír-templom eredeti alakja terjedelmes centrális templom volt, viszonylag szűk körüljáróval, belső támaszrenddel és talán fatetővel. Oly centrális építmény, melynél a főtengelyekhez viszonyítva a mellék-tengelyek alárendelt szerepűek és amelynél a kelet-nyugati tengely jobban érvényesül, mint az észak-déli.

A Szent Sír-templomnak szintén volt olyan külső folyosója, mint amilyeneket a római mauzoleumoknál találunk és — bár megváltozott

⁸⁹ Vincent—Abel: „Jerusalem nouvelle“ 1913. II. I. p. 89.

⁹⁰ Schmatz: „Mater ecclesiarum“ 1918.

formában — a S. Stefano Rotondonál is. Arculf püspök, aki 670-ben Jeruzsálemben tartózkodott, a Szent Sír-templomról leírást és tervrajzot hagyott ránk, mely ezt a tényt világosan bizonyítja (22. ábra). A vázlat a templom közepén Krisztus sírját ábrázolja, a sír körül pedig három falövet — nem kettőt, mint ma —, melyeket úgylátszik ékalakú átjárókkal, vagy kapukkal kötöttek össze. A leírás ismételten említi, hogy a templomnak három fala volt, hogy egyik és másik fal között körüljárót lehetett találni és hogy az oltárok a középső fal három helyén voltak elhelyezve. A külső folyosó (a második és harmadik fal között) létezése tehát nem kétséges. Ez a folyosó az I., II. és III. századi római mauzoleumoknál általános volt. De nagyon ritka a IV. században (S. Costanza), ezért valószínű, hogy a mi esetünkben is eredetileg ilyen lehetett. A Szent Sír-templom tehát római mauzoleum hagyományait követi, ugyanúgy, mint a S. Costanza. Mégis úgy látszik, hogy a két épület, bár ugyanannak a családnak a tagja és elgondolásuk is közös, fejlődése mégis különböző. Míg a S. Costanza a nyugat-római építészeti felfogást tükrözi, a jeruzsálemi Szent Sír-templomra a kelet-római építészet hatott. Hiányzanak belőle a boltozatok és velük együtt a tér összevonása, mely annyira jellegzetes a nyugat-római építményeknél. Hiányzik az a világos és határozott keresztforma, melyet a S. Stefano Rotondonál látunk.

A Szent Sír-templomát azonban éppen azok az elemek teszik hasonlóvá a S. Stefano Rotondóhoz, melyek a S. Costanzától megkülönböztetik. A mi templomunknál is megtaláljuk ugyanis a kiterjedt közep-teret, a fatetőt és ennél is hiányzik a kupola. Tisztán látható a külső folyosó alakulása is, mely teljes hosszában nyitva van a belső körüljáró felé, a helyett, hogy a körüljárótól teljesen el lenne különítve, úgy, mint ahogyan azt a nyugat-római épületeknél találjuk. A S. Costanzánál a kereszt motívuma csak a főtengelyekben fekvő tágabb oszlopállással, valamint a fülkékkel hangsúlyozódik. A Szent Sír-templomnál pedig az erősebb támaszok fejezik ki a kereszt-tengelyeket. A S. Stefanónál ez a motívum hangsúlyozottabb formában jelenik meg és így az összes belső terekben, mint a külső képen határozottan érvényesül.

A négy főkapolna keresztalakban nyúlik ki a köralakú középtérből, mint ahogyan azt Kis-Ázsiában a IV. század végén alkalmazták, ahol a kereszt ilyen erőteljes hangsúlyozása már a mi templomunk keletkezése előtti időben kifejlődött.

A S. Stefanónál is azt láttuk, hogy a kelet-nyugati tengely az észak-délivel szemben hangsúlyozottabb, úgy mint a Szent Sír-templomnál. Sokkal szembeszökőbb azonban a kapcsolat, ha a templomok méreteit hasonlítjuk össze. A Szent Sír-templomban a belső tér sugara 10'45 m; az oszlopok átmérője 1'57 m. A sugár tehát a támaszok vastagságával együtt 12'02 m. A S. Stefanóban a középtér sugara az oszlopokkal együtt 12'06 m. A méreteknek ilyen csoportosítása önkényesnek látszik. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy az V. században a kört nem a sugarával,

hanem a kerületével mérték (circonferentia), akkor világosabb az összefüggés. A Szent Sír-templom középterének kerülete ugyanis, beleértve az oszlopokat és a pilléreket, 75·80 m, ha csak az oszlopok átmérőjével számított sugár alapján számítjuk a kerületet, akkor 75·76 m. Ez a méret pontosan egyezik a S. Stefano Rotondo középterének méretével, vagyis a kerülettel, beleértve a támaszokat. Ha tehát az egykorú mértékkal számolunk, kis különbségtől eltekintve, mindkét épület középterének kerek 170 könyök (1 könyök=44·35 cm) a kerülete.

A körüljáró mérete azonban lényegesen eltérő a két épületnél. A Szent Sír-templomé 4·80 m, oszlopokkal és a falvastagsággal együtt pedig: 7·81 m. Míg a S. Stefano első körüljárójának mérete 9·10 m; illetve beleértve a belső és külső támaszok vastagságát: 11·00 m. Viszont a Szent Sír-templom külső folyosójának méretei egyenlőek a S. Stefano átlós tengelyeiben lévő folyosók szélességével. A Szent Sír-templom folyosója a külső fallal együtt 7·00 m. Krautheimer a IX. század elejéről származó „Commemoratorium de vasis Dei“ adatai alapján állapítja meg ezt a méretet. A Commemoratorium egyes adatait ma is ellenőrizhető méretekkel hasonlítja össze és arra a meggyőződésre jut, hogy a Commemoratorium adatai elfogadhatók.

A S. Stefanónál a folyosó megfelelő része a külső támaszokkal együtt 6·96 m. A Szent Sír-templom középterének magassága Mauss és Vincent-Abel szerint 20·90 m, mely méret a külső kör átmérőjével egyenlő. Ez az arány megegyezik a S. Stefanóéval, ahol a középtér magassága szintén egyenlő a szélességi mérettel — 20·00 m-rel. A méretbeli adatoknak vizsgálatából Krautheimerrel együtt azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy ezek a megegyezések nem lehettek tisztán véletlenek találkozásai. A mi templomunk tehát összefüggésben van a jeruzsálemi Szent Sír-templommal és eme összefüggés alapján feltételezhető, hogy a S. Stefano Rotondo építésének ismernie kellett a Szent Sír-templomot, vagy legalábbis annak leírását és főbb méreteit. A Szent Sír-templom különböző leírásai-ból is kitűnik, hogy bár gyakran szűkösek ezek a jegyzetek, de a méretek mindig fontos adat gyanánt szerepelnek. A kör mérésére, mint már mondtuk, a kerületet alkalmazták, mert ezt tudták legkönnyebben megmérni. Ezt a kerületet vagy a támaszok, vagy a fal körül vont szalaggal mérték. Ebből könnyen megmagyarázható azoknak a körméreteknek a megegyezése, melyek a támaszokat is magukban foglalják. Viszont érthető az a különbség, mely a középterek méreteiben akkor adódik, ha a támaszok méretei nélkül hasonlítjuk össze őket. Valószínű, hogy a S. Stefano építész-e egyszerűen ugyanavval a körrel mérte a külső kerületet, de keskenyebb támaszokat alkalmazott. Ily módon, bár a főbb méretekben a jeruzsálemi mintaképet megtartotta — a részleteket saját akaratától és gondolatától vezettetve, építész-i felfogásának megfelelően alakította. Krautheimer a többi méretet is a jeruzsálemi templom méreteiből vezeti le. A középtér belméreténél mutatkozó különbség, mint láttuk, a támaszok

különböző méreteiből adódik. A mi templomunk sugara 11'00 m, azaz 25 könyök. A második kört úgy nyerték, hogy az első kör köré háromszöget szerkesztettek. Krautheimer szerint azonban e normálszerkesztés helyett itt egyszerűen megkettőzték a méreteket és így állt elő a második oszlopoktól szegett kör. Ennek a második körnek a sugara tehát 11'00 m-rel hosszabb, mint a középsőé. Ekkor a S. Stefano építész három koncentrikus kört szerkesztett 25 és 75 könyök viszonylagos sugarakkal. A harmadik kört ugyanolyan szélesre vette, mint a Szent Sír-templomnál, tehát 7'00 m-t vett, vagyis 16 könyököt. Ha ennek a harmadik körnek a méretét levonjuk az egész szélességéből (11'00 m), marad 4'00 m, vagyis 9 könyök. Ezáltal a következő arányok adódnak: az egész méret 5^2 (25 könyök), melyből 4^2 (16 könyök) a külső folyosó és 3^2 (9 könyök) az udvar. Az utóbbi azonban önkényesen megállapított adat.

Formai értelemben vett összehasonlításnál csak az általános elrendezés fontos. Tehát a centrális szerkezet a belső támaszokkal, a körüljáró és a külső folyosó (23. ábra). Az új formai alakulásnál a méretek a legfontosabbak, mert a típus ezeken keresztül módosul. Különösen fontos szerepük volt a méreteknek és a típus matematikai arányainak a középkorban. A Szent Sír-templom fontossága éppen abban van, hogy az építészettörténet ama pontjánál, ahol a római hagyomány centrális mauzoleum-típusa átalakult a keleti keresztény hagyományok emléktemplomává. A Szent Sír-templom magva ma is a Szent Sír, melyben egykor Krisztus teste nyugodott. A Szent Sír-templom az emléktemplomok sorába tartozik,⁹⁰ éppen ezért nem függ össze a római mauzoleummal. A centrális épület itt új jelentést nyer: emléktemplom lesz a szó szoros értelmében és így valószínű, hogy Rómában Szent István protomartír emlékére templomot akarván alapítani olyan korban, melyben ennek a szentnek a kultusza nagyon elterjedt, a szentföldi emléktemplom-típust választották.

Viszont hiányzik a mi templomunknál a belső támaszok hangsúlyozása; oszlopai nincsenek úgy csoportosítva, legalább is a belső körben, mint valamennyi keleti centrális templomnál, hanem csak egyszerűen egymás mellé sorakoznak. A támaszok kevésbé erősek, kevesebb helyet foglalnak el az egész együttesben, mint akár a Szent Sír-templomnál, akár a S. Costanzánál. Az épületet körülvevő falöv a S. Stefanónál feleakkora, mint a jeruzsálemi templomnál.

Sima, kevésbé vastag falakat, ennek következtében téresebb belsőket találunk és ebben láthatjuk azt a határozott átalakulást, mely a S. Stefano Rotondót, mint ókeresztény épületet megkülönbözteti.

Az új kép, mely a keleti példákkal szemben Róma város V. századi bazilikáinak képe, a S. Sabina-é, a S. Agata dei Goti-é és a S. Pietro in Vincoli-é. Ide helyezhetjük a mi templomunkat is és ebben kell felismernünk jelentőségét.

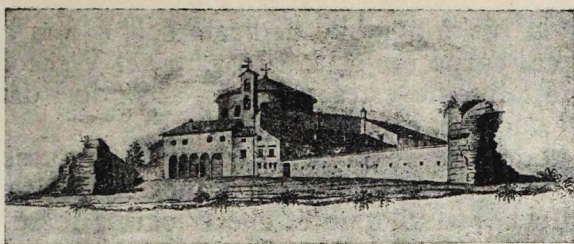
⁹⁰ Wulff id. m. p. 247.

Olyan típus, melyet alapjában véve a kelet-római hagyományok ihlettek meg, de amely a város ókeresztény hagyományaiból alakult ki. Történeti szempontból nézve két hatás érvényesül benne: az egyik az Impérium keleti provinciájából ered és magán viseli a keleti hellenisztikus felfogás római hagyományoknak megfelelő átalakulását, míg a másik határozottan római hatás, illetőleg a római hagyományoknak ókeresztény átalakulása.⁹¹

⁹¹ Ezen a helyen mondok köszönetet *Luttor Ferenc* apostoli protonotarius úrnak, aki először hívta fel figyelmemet a templom építéstörténetének megírására, a kolostor látogatási engedélyét megszerezte és egyéb értékes támogatásáért, köszönetet mondok továbbá *Csányi Károly* és *Gerevich Tibor* egyetemi tanár urak támogatásáért a szakkérdésekben és végül *Huszt József* egyetemi tanár úrnak a munka kiadásával kapcsolatos fáradozásáért.

A Santo Stefano Rotondo templom és kolostor a templom keleti apszisa felől. Az egyetlen megmaradt kápolnaszárnyal.
La chiesa di S. Stefano Rotondo e il chiostro aderente, dal lato orientale dell'abside della chiesa. Con l'unico braccio rimasto.

SANTO STEFANO ROTONDO

La Chiesa nazionale degli ungheresi a Roma.
(Riassunto.)

A Roma troviamo tre chiese paleocristiane a pianta centrale, la chiesa di San Giovanni in Fonte (O Battistero Laterano), la chiesa di Santa Costanza e quella di Santo Stefano Rotondo.

L'origine di quest'ultima — come in generale l'origine delle chiese paleocristiane a pianta centrale — è stata oggetto per lungo tempo di numerose discussioni. Oggi è indubbio che, mentre il Battistero, come dimostra anche la sua denominazione, era una chiesa battesimale, Santa Costanza e Santo Stefano Rotondo erano chiese commemorative. Voler derivare queste chiese paleocristiane a pianta centrale dalla *cella trichora* (che come si sa era una cappella cimiteriale o sepolcrale, dunque in certo senso tempio commemorativo anch'esso) sarebbe altrettanto sforzato, come voler dedurre dalla *cella trichora* e della cella quadrata ad essa antistante le chiese paleocristiane ad abside rotonda e a navate longitudinali.

Non è possibile verificare, perchè ci sono ignote le forme intermedie che ci permetterebbero di stabilirlo, lo sviluppo svoltosi dalla *cella trichora* al tempio di Santo Stefano Rotondo; quindi per chi voglia indagare l'origine di detta chiesa questo cammino è impraticabile.

La questione dell'origine della chiesa di cui tratteremo è resa ancor più complicata dal primo accenno scritto che si trova a suo riguardo nel Libro Pontificale: „hic (Simplicius) dedicavit basilicam. . .“, anzichè „edificavit“ o „fecit basilicam“, mentre anche queste espressioni erano allora in uso.

L'espressione del Libro Pontificale diventa invece comprensibile se si attribuisce la costruzione della chiesa a qualche membro della Casa Imperiale chè, del resto, anche le maggiori basiliche paleocristiane a navate longitudinali furono costruite con donazioni imperiali. Quindi

* Incisione in rame dall'opera di Canina-Valadier-Desgodetz.

il Papa Simplicio in realtà avrebbe dedicato soltanto la chiesa al martire Santo Stefano, il cui corpo era stato ritrovato nel V secolo, e che godeva a Roma d'un culto talmente esteso, davvero, secondo i dati di Hülsen, 28 chiese dedicate al suo nome.

In ogni modo l'espressione „dedicavit“ indusse gli archeologi romani (Nardini, D'Agincourt, Canina, Lanciani, Hülsen, Homo, Wulzinger) a formulare la tesi allettante, che la chiesa fosse originariamente una costruzione dell'epoca romana e che solo più tardi fosse stata consacrata — dedicata — quale chiesa cristiana. Per lungo tempo tale tesi non incontrò alcuna obiezione.

Taluni, in base al mutamento di nome avvenuto nel secolo XVI (Andreas Fulvius 1527, Marliani 1534) ritenne trattarsi del tempio di Fauno (Desgodetz); Ugonio la credette tempio di Marte, Donati invece il tempio di Claudio. Altri ancora la considerarono cenacolo di una qualche villa imperiale.

Per appoggiare quest'ipotesi venne addotto il fatto che sullo stesso Monte Celio, dove s'erge Santo Stefano Rotondo, c'era il *Macellum* di Nerone, che secondo le raffigurazioni su medaglie dell'epoca era altrettanto a pianta centrale; e ancora il fatto che nel corso di alcuni scavi di assaggio effettuati vicino alla chiesa vennero alla luce i resti di un muro dell'età romana. Ma gli stessi archeologi passarono sotto silenzio che questi resti di mura non erano in relazione organica con la chiesa. Del resto in qualunque punto del Monte Celio — similmente ad altre zone della Roma imperiale — approfondendo un po' gli scavi s'incontrano avanzi di mura dell'epoca romana.

Basandosi sulle medaglie raffiguranti il *Macellum* di Nerone taluni giunsero molto lontano con le loro conclusioni, benchè tali monete siano in relazione con la nostra chiesa solo perchè anch'essa rappresenta un edificio a pianta centrale. Ogni altra conclusione dedotta dalle monete è da relegare nel campo delle fantasie individuali.

Di fronte al gruppo di studiosi che fa risalire l'origine della chiesa di Santo Stefano Rotondo all'epoca romana, ve ne è un altro che ne sostiene invece l'origine cristiana. (Hübsch, De Rossi, Rahm, Armellini, Bunsen, Dehio, Bezold, Glück e Wulff.)

Le lunghe discussioni attorno a questo problema cessarono soltanto in epoca recente. Ogni punto della questione trova chiara soluzione nello studio di Krautheimer „*Santo Stefano Rotondo a Roma e la Chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme*“, pubblicato nella „*Rivista di Archeologia Cristiana*“ anno 1935, No. 1 e 2. Il Krautheimer nel suo studio esamina con straordinaria precisione anche i particolari che concordano tutti nel far risalire la costruzione della nostra chiesa alla fine del secolo XV. Il Wulff, nella sua relazione „*Die Altkristliche und Byzantinische Kunst*“, opera ancor oggi unica nel suo genere, era stato il primo a mettere in rapporto la Chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme con quella di

Santo Stefano Rotondo. Nella stessa direzione proseguì pure il Krautheimer, il ricostruttore della pianta originale della chiesa di Gerusalemme, tante volte rifabbricata. Benchè il compito di ricostruirne la struttura originale abbia necessariamente posto l'indagatore dinanzi a problemi molto complicati — per cui la scelta delle soluzioni sembra qualche volta arbitraria — egli riuscì a dimostrare in modo indubbio l'identità sbalorditiva delle misure principali delle due chiese.

D'altra parte egli sottopose ad accurato esame, fra le costruzioni romane a pianta centrale, l'evoluzione dei cosiddetti mausolei. Le sue indagini giungono alla conclusione che Santo Stefano Rotondo è una chiesa paleocristiana sul cui sviluppo hanno influito due tendenze. La prima è la serie delle costruzioni di Roma a pianta centrale dell'epoca imperiale di cui il più tardo esemplare è Santa Costanza. Questa tendenza influisce sulla formazione di Santo Stefano Rotondo come tradizione locale. L'altra tendenza è costituita da quel tipo di chiesa che si era sviluppato nella lontana Asia Minore, nell'Impero Romano d'Oriente. Anche questo secondo tipo è a pianta centrale, ma in esso i bracci della croce greca sono più accentuati. Tra tutti gli edifici di questo tipo è appunto la chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme che maggiormente esercitò la sua influenza sulla costruzione di Santo Stefano Rotondo.

Ad attestare l'origine paleocristiana di Santo Stefano Rotondo stanno non solo le accurate indagini del Krautheimer, ma anche il fatto evidente ed indiscutibile che la chiesa, dalla sua linea di pavimentazione sino alla cima del tetto dovette esser costruita in un unico periodo, come risulta simultaneamente dalla struttura architettonica e statica della chiesa. Concludendo possiamo dunque affermare: se essa è stata eretta in un solo tempo, ed i suoi singoli elementi costruttivi risalgono indiscutibilmente alla fine del V secolo — allora è chiaro che tutta la chiesa fu costruita sulla fine del V secolo.

*

Come già abbiamo accennato, quest'epoca è da far coincidere co' il pontificato di Simplicio (468—83). Già nel 499 essa è ricordata quale chiesa titolare, ma i lavori per la decorazione durarono ancora a lungo. Papa Giovanni I (523—26) ne fece rivestire in marmo il muro esterno, ed il lavoro venne arricchito d'una decorazione in mosaico dal suo successore Felice IV. (III) (526—30). Così abbellita, Santo Stefano Rotondo divenne una delle chiese più sontuose di Roma, (inter primas urbis ecclesias ornatissimo iudicamus") come la descrive Flavio Biondo nel suo lavoro „*De Roma Instaurata*“ (Libro I, Fo. 13) trattando, all'inizio del secolo XV, delle bellezze rimaste alla città.

La chiesa di Santo Stefano Rotondo figura in ogni vecchio calendario quale chiesa „stazione di Via Crucis“.

Il papa San Gregorio Magno (590—604) tenne qui la sua quarta omelia. Teodosio I, negli anni tra il 642—49, vi fece trasportare dall'arenario di Via Nomentana le spoglie dei martiri San Primo e San Feliciano, come risulta l'iscrizione sepolcrale. Alla stessa epoca risale la costruzione della cappella omonima, che unica rimase tra le ali situate in direzione dei bracci dell'originaria pianta a croce greca.

Nell'abside minore che, secondo gli scavi di De Rossi, sarebbe un'aggiunta ulteriore, ci sono mosaici del secolo VII. Essi appartengono ai primi mosaici romani e rappresentano i due martiri Primo e Feliciano, vestiti di bianco con in mezzo la croce gemmata. (*Fig. 28.*)

Nel 741 e 752 l'invasione longobarda, poi nel 755 l'esercito di Astolfo apportarono nuovamente gravi danni a Roma cristiana. Le catacombe furono di nuovo devastate ed è molto probabile che anche questa chiesa avesse a soffrirne.

Il papa Adriano I (772—95), l'amico di Carlomagno, che elargì generose donazioni a molte chiese, la fece restaurare. Secondo le annotazioni del notaio Anastasius „... basilicam... Stefani, sitam in Celio monte, que per olitana tempora marcuerat, maximas in ea deferens trabes, tam molem basilicae quamque portica mirifice intrinsecus et extrinsecus noviter renovavit“. Egli fece riparare specialmente la travata, il doppio colonnato interno e le narteci. Allora fu costruito nello spazio centrale un muro trasverso, cioè un muro di sostegno a tre archi — con lo scopo di puntellare e sostenere il pesante tetto dalla luce di metri ventitrè e quaranta centimetri, che sicuramente doveva anche essersi incurvato. L'aggiunta ulteriore viene attestata anche dal fatto che il muro di sostegno non è collegato organicamente con il muro del tamburo e che le colonne murate nei pilastri esistono ancor oggi.

Tanto Adriano I quanto il suo predecessore Stefano III (725—57) ed i suoi successori: Leone III (795—816), Gregorio IV (828—44) e Leone IV (847—55) donarono alla chiesa vasi preziosi e arredi sacri.

La predilezione particolare dimostrata per Santo Stefano Rotondo è da spiegare in parte con la sua posizione accanto al palazzo pontificio del Laterano, ampliato dal Papa Adriano. La popolazione urbana in continuo aumento andava creando attorno alla basilica e al Palazzo Laterano un vasto quartiere che per cinque secoli fu il centro della vita religiosa e politica di Roma.

Ma più tardi Roma attraversò tempi assai difficili. L'incendio appiccato alla città dai normanni nel 1064 distrusse molte chiese. Fu allora che vennero ricostruite sul Celio la chiesa di San Giovanni e Paolo e quella dei SS. Quattro Coronati. Nel secolo X cominciò ad affermarsi il potere dei baroni romani, i quali costruirono nella città e nei dintorni grandi fortezze. Roma in questo periodo offriva uno spettacolo assai triste: era tutta cupe fortezze, miserabili capanne, chiese e chiostri affumicati. E la città conservò fino al Rinascimento questo aspetto desolato.

Per essere situata in altura e all'incrocio di alcune vie principali, Santo Stefano Rotondo costituiva un punto di importanza militare, e probabilmente spesso conteso dai partiti e dagli eserciti che si contendevano il possesso di Roma.

Papa Innocenzo II (1130—43) dopo il 1141 fece restaurare a proprie spese la chiesa spogliata dai seguaci dell'antipapa Anacleto II (1130—38). Probabilmente allora fu creata l'entrata attuale, assieme al portico antistante. Secondo il Krautheimer è errata l'affermazione che il secondo ambulacro sia stato murato all'epoca di Nicola V. Il restauro di Innocenzo II sembra analogare questo fatto, dato che con la cosiddetta „muratura a sacco“ romana del XV secolo non sono compatibili i sottili mattoni lisci della muratura.

Anche le finestre circolari dimostrano un'origine anteriore, tanto più che la nota delle spese, dove sono descritti i restauri di Nicola V, non menziona la muratura.

Quel colonnato o portico attraverso il quale si giunge oggi nella chiesa non è in posizione simmetrica rispetto alla porta d'entrata, e tradisce così d'essere un'aggiunta ulteriore. È presumibile che durante la costruzione si siano serviti del muro, a destra dell'entrata, il che quindi appoggia l'ipotesi che esso già allora esistesse.

Papa Celestino V nel 1196 fece donazione alla Chiesa di un terreno a Tusculum. Solo in questo modo la nostra chiesa si poté mantenere, anche durante l'esilio della Corte Papale ad Avignone (1309—77). Secondo un manoscritto dell'epoca la fondazione di Santo Stefano contava nel 1389 cinque canonici.

Purtroppo questo benessere non durò a lungo. Nel 1440 Flavio Biondo, dotto umanista segretario del Papa Eugenio IV (1431—47) scrive che la chiesa è „al presente senza tetto“ ed anche l'anno giubilare 1450 la trova in tali condizioni. Il veneziano Giovanni Rucellai descrive con entusiasmo le sue decorazioni interne „. tavolette e tondi di porfido e di serpentino e fogliami di nachere e grappoli d'uve e tarsie ed altre gentilezze“ (Marcotti: *Il Giubileo dell'anno 1450*. Archivio della Società Romana di Storia Patria. IV. p. 573.)

La decorazione murale, secondo la descrizione del Rucellai sembra risalire al V secolo. Una simile, ma molto più semplice decorazione, si trova ancor oggi in Santa Sabina sull'Aventino.

La rinascita della chiesa, che andava sempre più in rovina, è dovuta a Nicola V il quale - al tempo dell'esilio di Avignone - fece restaurare tra varie chiese decadute anche Santo Stefano Rotondo. Nel 1447 Parentucelli, rinomato umanista, fu eletto Papa col nome di Nicola V. Egli amava in particolar modo l'architettura e già in gioventù era solito ripetere che, se gli fosse stato possibile, si sarebbe dedicato soltanto a costruire e a raccogliere libri. Pio II (Enea Silvio Piccolomini) disse di lui che soltanto se avesse mandato a termine tutte le costruzioni iniziate, avrebbe

superato in fasto e grandiosità perfino la Roma Imperiale. (Chledowsky: *Roma*) Il suo programma edilizio fu ugualmente sì vasto, che determinò in Roma un'attività di costruzione di chiese, non solo per i decenni, ma per i due secoli seguenti.

L'architrave della porta interna di Santo Stefano Rotondo reca la seguente iscrizione su due righe: „Ecclesiam hanc protomartyris Stephani div ante collapsam Nicolaus V. Pont. Max. ex integro instauravit MCCCC LIII. La ricostruzione fu finita nel 1454, ma in precedenza venne murata la seconda fila di arcate, e l'ambulacro esterno caduto in rovina fu estromesso dalla chiesa, per mancanza di fondi sufficienti al suo restauro (*Fig. 32*). Con la rimodificazione dei corridoi circolari si rendeva necessario restaurare, cioè ricostruire, anche le capelle laterali in rovina. È possibile che risalga a quest'epoca sulla parete destra della Cappella dei SS. Primo e Feliciano la muratura al posto delle colonne originali. Il genere della muratura omogenea appoggerebbe l'ipotesi della muratura anteriore della cappella, ma le colonne, come tradisce la grossolana muratura al posto di esse (*Fig. 10*), furono tolte molto più tardi. Non è impossibile che appunto Nicola V. abbia avuto bisogno altrove — durante i suoi numerosi lavori di restauro — di queste colonne.

Vero è che le note delle spese riferentisi ai lavori di Nicola V non contengono alcun documento riguardante la muratura del corridoio, però Francesco di Giorgio di Martino nel 1453 scrive sui restauri: „Santo Stefano fu ornatissimo, rifacionollo Papa Nicola *ma molto pur lo guasto*.“ (Codice di Torino.) Nello stesso senso scrivono Fulvio e Ferucci (Lanciani: „Storia degli scavi di Roma I. 57). „..... andando verso San Giovanni in Laterano si trova a destra la chiesa di Santo Stefano Rotondo, la quale essendo in condizione rovinate fu restaurata qualche anno fal dal Papa Nicola V *e ridotta alle proporzioni attuali*“. Poichè il Krautheimer riconduce la muratura della seconda fila di arcate alla restaurazione di Innocenzo II, ne ho minuziosamente esaminato la muratura esterna. L'esame — a cui ho invitato anche l'architetto Antonio Muñoz — dimostrò che, nonostante l'omogeneità e l'accuratezza dell'opera muraria, la mescolanza di frammenti di pietra, l'alternarsi delle file di pietre e di mattoni, non danno la bella muratura caratteristica del secolo XII. La forma e l'esecuzione delle finestre fanno propendere piuttosto per un'opera del secolo XV.

Nicola V per assicurare il culto liturgico della chiesa, cercava dei sacerdoti a cui affidarla. La sua scelta cadde sui *paolini ungheresi* i quali nel 1404, per ordine di Innocenzo IV, s'erano insediati nella chiesina di San Salvatore, e consegnò loro la chiesa nuovamente restaurata. (Georgius: *Vit. Nicol. V* p. 155.)

Il nuovo tetto non fu però di costruzione abbastanza solida, perchè poco dopo esso crollò di nuovo. Nel 1455 morì il Papa Nicola V, e i frati vissero nelle più grandi privazioni.

Quando Pio II nominò cardinale il frate agostiniano Beato Alessandro Oliva (1458—64), questi regalò mille ducati affinché „l'edificazione non soffrisse interruzioni“. Eppure solamente sotto Innocenzo VIII, nel 1488, i restauri furono ultimati.

Al tempo di Nicola V e dei suoi successori fu costruito l'ancor'esistente chiostro, che le Suore Carmelitane in un recente passato presero in affitto dal Collegio Germanico—Ungarico (*Figg. 33—36*). La clausura, sotto cui era posto il convento, ostacolò non solo l'esame dei particolari architettonici riferentisi al chiostro, ma anche le ricerche riguardanti la chiesa. Devo a Mons. Francesco Luttor se ho potuto ottenere il permesso di visitarlo, e colgo l'occasione per ringraziarlo anche qui del suo cortese appoggio. Attualmente i locatari del monastero — le Suore Carmelitane — hanno preso stanza a Livorno, lasciando in conseguenza libero il vecchio chiostro, ricco di memorie ungheresi. Il suo destino avvenire è però ancora incerto.

Sisto IV (Francesco della Rovere 1471—84) stanziò loro una rendita annua di 20 ducati dalla antichissima e vicina chiesa di Sant'Erasmus, poichè i latifondi erano in quei tempi usufruiti dai canonici della Basilica Lateranense. La chiesina e il chiostro di Sant'Erasmus esistevano probabilmente già nel VI secolo. I cronisti del chiostro di Subiaco, in base alle leggende e memorie apocrife, riconducono l'origine del chiostro al padre di Placidio, discepolo di San Benedetto (circa l'anno 542). Da fonte sicura sappiamo che il chiostro di Sant'Erasmus, completamente abbandonato fu unito, nel 938, a quello di Subiaco. Nel XV secolo cominciò a decadere. Il catalogo del 1492 (Panvinus Cod. Vat. 6780. f. 14) lo elenca sotto il nome „Hospitale et aedea S. Thomae alias Sancti Erasmi“, e un altro catalogo del 1555 lo menziona ancora, ma non più la nota di Pio V del 1566. Da allora non se ne hanno più tracce.

Il monumento sepolcrale di Clemente, confessore paolino, situato davanti all'altar maggiore, proviene dal 1495.

Nel muro esterno che cinge la sacrestia della cappella, è murato un ciborio di marmo carrarese con a sinistra Santo Stefano Protomartire e a destra San Paolo Eremita col corvo recante il pane e con la palma. È un bellissimo lavoro rinascimentale (*Fig. 37a*).

Nel 1512 i Paolini ricevettero dal Papa Giulio II (Giuliano della Rovere, nipote di Sisto IV, 1503—13) una piccola chiesa in provincia di Bracciano, e Santa Maria in Celsano presso Galena che rendeva venti ducati annui. (Per particolari riguardanti le rendite di Santo Stefano vedi lo studio di Steinhuber: „*Die Geschichte des Coll. Germanicum-Hungaricum in Rom*“.) Inoltre essi avevano anche qualche insignificante donazione per messe. I patroni della chiesetta, Giordano Orsini e sua moglie — della famiglia della Rovere — dettero il loro consenso a che i Paolini edificassero accanto alla chiesetta anche un'abitazione che servisse

ai frati per poter sfuggire d'estate la plaga malarica che circondava a quei tempi Santo Stefano Rotondo.

Una volta questa chiesetta in provincia di Bracciano custodiva un'antica immagine della Vergine, portata dai pellegrini ungheresi. (Forse a questo quadro allude la nota del Cardinale Steinhuber — vedi i suoi appunti pp. 116. Bibl. Coll. Germ.-Hung. Roma — secondo la quale: I quadri ed altre suppellettili Sacre della chiesa di S. Stefano Rotondo furono venduti a Pellegrini de Rossi oste del Passeto alla Mad. de'Morti (in tempo della Cosid. repubblica romana . . .) Avendo il Cardinale bisogno di questi oggetti per il restauro che si sta facendo di detta chiesa. „Lettera del Cardinale Gonzaga, del 20 gennaio (1802). Dalla stessa epoca data la pietra sepolcrale di Giovanni Lázó (Lászy) situata dinanzi all'altar maggiore di Santo Stefano Rotondo (Fig. 37). Essa raffigura in bassorilievo il prelado stesso su di un sarcofago lungo m 2'12 per 0'90, con un cuscino sotto il capo e con le mani in croce sul petto. La testa è coperta del cappuccio (miucetum) canonica che riceve una forma quadrata dal sottostante berretto. Il prelado veste il camice che gli arriva oltre le ginocchia, e di sotto esce la reverenda la quale copre interamente i piedi. Sotto i piedi c'è un'iscrizione di quattro righe: „Viandante, se vedi colui che nacque sulle rive del Danubio gelato, ricoperto ora di terra romana, non meravigliarti, giacchè Roma è madre a noi tutti.“ (Fraknói Vilmos: *Egy magyar Jezsuita a XVI. században*. [Un gesuita magiaro nel secolo XVI.]])

La pietra sepolcrale è stata illustrata dalla Monumenta Vaticana (Ser. I. Tom. V XIV), nonchè da Csergheó e Nagy (Turul, annata 1890).

Sulla larga cornice della lastra si legge la seguente dicitura, nitidamente incisa: Qui riposa Giovanni Lázó, arcidiacono transilvano, confessore apostolico, nato in Pannonia e morto a Roma, nei suoi anni 75, il 17 agosto 1523.

Sempre sulla lastra sepolcrale, sopra il cuscino ai due lati della testa è ripetuto lo stesso stemma: una destra che tiene tre frecce incrociantsi. La punta della freccia centrale è volta verso l'alto, quelle delle due laterali verso il basso. Questo stemma compare due volte nella nartece del Duomo di Gyulafehérvár: uno sulla pietra serraglia al posto del fondatore (Bunyitay: „*A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei és egy magyar humanista*. Tud. Akad. 1893. [Le aggiunte al Duomo di Alba Giulia e un umanista ungherese. Accademia delle Scienze, 1893.]). Secondo l'iscrizione del muro esterno: „Johannes Lazoinus curavit MDXII“. Dall'ortografia latineggiante in uso nel Rinascimento, il Bunyitay presume che il cognome doveva essere originariamente, secondo il nome del comune Lászó nel comitato Torna in Ungheria, Lászy. Verso il 1500 il Lászy si recava probabilmente a Roma, meta in quel tempo di molti ungheresi. I più rinomati tra i pellegrini ungheresi dal 1516 al 20 furono per esempio: Emerico Enyingi Török, Francesco

Bajnai Both, Paolo Pakos, Stefano Verbőczy, Michele Szabó, Michele Dobozy, Paolo Szondi, Michele Chernel, ecc. ecc. (Monum. Vatic. Hung. Ser. I. Tom. V p. 136.)

A quest'epoca risalgono anche la cappella sepolcrale di Tommaso Bakócz a Estergom, il pastoforio di Nagyrévi nella Chiesa della città interna di Budapest (Belvárosi-templom), il palazzo di Nicola Oláh nella Transilvania, la cripta di Stefano Telegdi a Mezőtelegd ecc. Allora Giovanni Lázó fece costruire a Gyulafehérvár una „Cappella mortuaria“. Con molta probabilità poi, tra il 1517 e il 1519 egli ritornò a Roma (*Schematismus Diocesis Transil.* 1846 LVIII, e Szeredai: *Notitia Capituli Transilv.* 135) dove divenne padre confessore dei pellegrini ungheresi. Nell'estate del 1523 la città fu infestata dalla peste ed egli ne cadde vittima. Secondo la sua ultima volontà venne sepolto nella chiesa di Santo Stefano Rotondo, tra i suoi compatrioti, i paolini magiari.

A destra dell'entrata odierna della chiesa si trova una scala, che dovette essere edificata nel secolo scorso, ma di ciò mancano i dati precisi. Al suo posto ve ne era originariamente un'altra, costruita sotto Leone X (Medici 1523—21). Durante i lavori di costruzione vennero alla luce pareti riccamente coperte di marmi certo assai antiche „con ogni sorta di marmo, con porfido e serpentina“. Dai tempi di Leone X deriva anche il pozzo rinascimentale del cortile del chiostro, il quale porta ai lati del puteale lo stemma del Papa, lo stemma di Sigismondo re d'Ungheria, Imperatore Germanico-Romano, nonchè gli stemmi di tre cardinali e di un prelato, le copie in gesso dei quali si trovano nella cantina del Museo di Belle Arti a Budapest.

Del 1524 è il monumento sepolcrale di Bernardino Cappella in „giallo antico“ nella cappella di Santo Stefano (vedi nell'appendice gli epitaffi). Dal 1550 invece la tomba del sacerdote Nicola Avertenate, davanti al quarto affresco di sinistra del corridoio circolare.

Originariamente i Paolini ungheresi erano dodici. Ma questo numero andò diminuendo, tanto che nel 1574 Stefano Arator (Szántó) ne trova uno solo.

Stefano Szántó, padre gesuita, nacque in Ungheria a Győr nel 1541. (Fraknói op. cit.). Dopo aver studiato umanesimo e filosofia nella sua città natale, entrò nel 1560 nel Collegio Germanico e nel 1561 iniziò il noviziato romano. Da Roma venne mandato a Vienna dove incontrò Stefano Báthory con cui strinse grande amicizia. A Nagyszombat il Szántó studiò retorica, a Vienna filosofia, poi andò a Graz dove per sei anni tenne cattedra di questa disciplina. In occasione del giubileo di Gregorio XIII, annunciato per l'anno 1575, venne inviato a Roma quale confessore dei pellegrini ungheresi.

Già Santo Stefano, primo re d'Ungheria, aveva avuto il progetto di fondare a Roma un collegio ungherese; a suo rolla Pio V aveva voluto trasformare la casa dei Paolini ungheresi in un collegio magiaro; Stefano

Szántó ripropose questo progetto. Egli scrive „del chiostro ungherese (Paolino) esistente sul Monte Celio“, che „il chiostro di Santo Stefano, il nostro ospizio nel quale una volta venivano accolti solamente frati ungheresi“. ora è occupato da stranieri, che non lasciano alloggiare nella propria casa „i pellegrini ungheresi di non scarso numero“. Il soprammenzionato ospizio non coincide con il chiostro di Santo Stefano Rotondo, in quanto era situato accanto all'antica basilica di San Pietro, annesso alla chiesa di Santo Stefano degli Ungheresi, o con altro nome San Stefanino. Da Nicola V in poi la chiesa e l'ospizio appartenevano ai Paolini. In origine, come la chiesa di Santo Stefano Rotondo, anche questa di Santo Stefano degli Ungheresi era dedicata a Santo Stefano protomartire. Probabilmente sarà stata una delle quattro chiese con convento annesso situate accanto alla Basilica di San Pietro e costruite nel V secolo.

Una seconda interpretazione le vorrebbe erette dal Papa Stefano III (252—257). In ogni modo alla fine dell'VIII secolo si trova già al posto della casa di quella matrona romana, donde fu denominata Kata Barbara Patricia, o Santo Stefano Minoris. (Steinhuber op. cit.)

Annesso a questa chiesetta fu costruito l'Hospitium Hungarorum“ l'alloggio ungherese, vicino all'alloggio dei Franchi, eretto da Carlomagno sul lato meridionale della Basilica di San Pietro, sull'area ove si trova l'attuale sagrestia. „Sappiamo che il nostro Re Santo Stefano spesso inviò dei delegati a Roma; fatto che comprova sufficientemente che egli riferiva sul suo governo al Papa, che a lui chiedeva istruzioni“ — scrive Francesco Luttor nel suo recente articolo sui rapporti di Santo Stefano e Roma (F. Luttor: „S. Stefano e Roma“ Biblioteca dell'Accademia d'Ungheria di Roma, 1938, II, pag. 20). La Bolla dell'8 maggio 1058 di Papa Benedetto X afferma già che l'ospizio fondato da Santo Stefano serviva anche da alloggio esclusivo per i legati del Re d'Ungheria.“

Il Re Santo Stefano fondò dunque nel centro del Cristianesimo l'ospizio ungherese, la cui generosa dotazione è messa in rilievo sia dalle leggende dell'epoca quanto dalle cronache posteriori. Durante i secoli IX e X furono istituiti molti di questi ospizi nazionali nella Città Eterna, che portavano allora il nome di „Schola“ e nei quali i figli delle rispettive Nazioni trovavano non soltanto alloggio, ma anche la cura dell'anima sotto la sorveglianza di sacerdoti che parlavano l'idioma patrio. (Luttor. op. cit.)

Santo Stefano istituì per l'ufficiatura della sua chiesa magiara un capitolo di dodici canonici, ai quali più tardi vennero ceduti la chiesa e il chiostro di Kata Barbara Patricia. Con ciò l'ospizio degli ungheresi fu completato. Le leggende dell'epoca parlano d'un radicale restauro e benchè il documento di fondazione sia andato amarrito, dalle testimonianze storiche veniamo a sapere che non fu esagerata l'ammirazione di Hartvik quando, nella sua *Leggenda*, descrive dette costruzioni e donazioni.

Come si è visto in origine la chiesa era dedicata al culto di Santo Stefano Protomartire, ma la Bolla del 1290 di Nicola IV la menziona come „Ecclesia Sancti Stefani de Ungaris dicta.“

Nonostante che con l'andare del tempo il numero dei frati scemasse, l'ospizio restò sempre degli ungheresi. Fonti storiche dei secoli XII e XIII lo ricordano come „Hospitium Hungarorum in ecclesia S. Stefani Minoris“, annesso alla Basilica di San Pietro. Non c'è da meravigliarsi che all'epoca in cui il Papato risiedette ad Avignone e durante la diversa fortuna della Nazione ungherese, il nostro ospizio cadesse in abbandono tanto da richiedere due restauri. Il primo avvenne nel 1423 dietro proposta di Sigismondo, Imperatore e Re ungherese, devotissimo del primo Re magiaro. Sigismondo rivendicò risolutamente i diritti e i beni dell'ospizio e della chiesa. Ecco il motivo del suo stemma ai lati del pozzo situato nel cortile del chiostro, annesso a Santo Stefano Rotondo, ed è probabile che anche l'intera pozzo, pregevole lavoro rinascimentale, sia dovuto alle sue donazioni. Egli nel 1423 incaricò, Padre Giorgio, procuratore romano dell'Ordine di San Francesco, di assumere la direzione dell'ospizio e di provvedere al suo restauro.

I Papi Martino V (1417—31) ed Eugenio IV (1435—47) confermarono ed assicurarono nuovamente tutti i diritti accordati dai loro predecessori.

Nicola V nel 1454 affidò l'ospizio, assieme a Santo Stefano Rotondo, all'ordine dei Paolini ungheresi. Il secondo restauro si ebbe nel 1497 sotto il Papa Alessandro VI (Borgia, 1492—1503) come lo testimoniava anticamente l'iscrizione sulla porta dell'ospizio: „Domus Hungarorum renovata est per Phil. Dodrogh DD. Sermi Uladislai Regis procuratorem ex elemosynis peregrinorum sedente Alexandro VI. 1497“. Quando la chiesa sarà poi incorporata tra i beni del futuro Collegium Hungaricum, i cardinali protettori del collegio disporranno per l'allestimento di due, o tre camere destinate ai pellegrini ungheresi, e designeranno un direttore adatto per provvedere al seminario e ai suoi affari economici. (Fraknoi, op. cit.)

Gregorio XIII, dopo la fusione dei Collegi Ungarico e Germanico, affidò ai Gesuiti anche la cura dell'Ospizio. Però sul finire del secolo XVII la chiesa era ridotta in uno stato sì miserando che il Collegio si rivolse a Innocenzo XI per ottenere il permesso di demolirla, e di costruire sul posto una nuova Capella in onore del Santo Re Stefano „per eternare la memoria del fatto miracoloso della redenzione dell'Ungheria, merito dell'intervento del Santo Re e della generosità di Sua Santità. Ma il Papa, forse per pietà verso la memoria dello stesso Santo Stefano, non permise la demolizione dell'avito santuario.

Martino Cseles, padre confessore apostolico, propose di comprare la chiesa dall'Ordine e di restituirla alla sua funzione originaria coll'aiuto degli Arcivescovi e dei magnati ungheresi. Allora l'ospizio ungherese

era già . . . „in uno stato di decadenza, simile ad una cantina sotterranea . . .“, sì che nel Papa Innocenzo XI (1676—89) sorse l'idea di demolirlo e invece di una nuova costruzione che sarebbe stata assai costosa, arredare o in Santo Stefano Rotondo o in Sant'Apollinare (sede allora del Collegio Germanico-Ungarico) una piccola ma bella cappella, in onore del Re ungherese.

Ciò che non accadde sotto Innocenzo XI — scrive il Steinhuber — avvenne un secolo più tardi, quando Pio VI (1775—99) decise la magnifica costruzione della sagrestia della Basilica di San Pietro. Il Papa allora dette l'ordine di comprare la chiesa e l'ospizio per il prezzo di 7.000 scudi. Qualche giorno dopo la data della Bolla papale (20 giugno, 1776), che ne ordinava la demolizione, anche la nostra chiesa e il nostro ospizio subirono la sorte avversa degli altri edificii situati nei pressi della Basilica di San Pietro.

„Le lapidi e le pitture a fresco trovate nel sottosuolo andarono disperse; e della loro esistenza siamo informati soltanto dall'opera di Francesco Cancellieri, storiografo erudito della Basilica di San Pietro. Sette colonne rimaste intatte servono anche oggi ad abbellire l'atrio della sacrestia della Chiesa di San Pietro, dando in tal modo ancora e sempre testimonianza della fedeltà del pio re in vicinanza del sepolcro del Principe degli Apostoli.“

Il posto dell'ospizio fu eternato, in occasione del giubileo di Sant'Emerico nel muro esterno del corridoio che unisce la basilica con la sacrestia, al primo piano, nel punto che si vede dalla porta della Città del Vaticano che dà sulla Piazza San Pietro. (Vedi testo nell'appandice.)

Pio VI volendo però conservare il culto romano del Re Santo Stefano in una sua Bolla, ordinò la costruzione d'una Cappella particolare in Santo Stefano Rotondo, dove gli alunni del Collegio avrebbero commemorato ogni anno con una Messa solenne la ricorrenza del Santo Re (*Figg. 40—41.*)

Come abbiamo già detto Stefano Szántó, nel 1574 trovò tutto in condizioni, assai deplorevoli. Probabilmente anche la terra di Tusculum, donazione di Celestino III, fu venduta appunto al tempo di Gregorio XIII (1572—85) al Cardinale Altemps. Più tardi l'Altemps fece edificare in questa località la sua villa, la „Villa Mondragone“, in posizione meravigliosa presso Frascati, vicino alla Villa Falconieri.

Solo uno dei frati era ungherese, un vegliardo novantenne, gli altri dalmati, fiamminghi e italiani conducevano una vita scandalosa (*Fraknoi: A római magyar szeminárium története. Kath. Szemle 1912, pp. 445. — La Storia del seminario ungherese di Roma. „ . . in tal maniera portano infamia alla Chiesa e all'Ungheria.“*)

Il Szántó suggerisce dunque al Papa l'idea di privarli del chiostro di cui usavano indegnamente, e di trasformare il convento in un seminario, progetto questo già caro a Pio V. (Il titolo originale del memoriale è:

Memoriale ad S. N. D. Gregorium XIII. pro erigendo in urbe collegio Hungarico.“)

In un primo tempo il Cardinale Farnese si oppose energicamente al progetto, poi il confessore ungherese convinse il canonico Giulio Orsini, il quale, a sua volta, riuscì a far cambiare d'opinione al Cardinale. Il Szántó sostenne il suo progetto spiegandogli che con le rendite del chiostro ungherese si potevano mantenere perfino 25 alunni magiari, e anzi il doppio, se i beni alienati venivano riacquistati. Le fatiche del Szántó furono coronate da successo, perchè il 24 gennaio 1579 Gregorio XIII accettò la proposta comune dei Cardinali Morone, Sanctorio, Savelli e Galli, che dal chiostro di Santo Stefano „ . . gli stranieri vengano allontanati e che esso venga trasformato in un seminario ungherese.“ Nello stesso tempo il Papa delegò quattro cardinali quali protettori del Collegio. Il Szántó, nel suo scritto del 27 gennaio 1579, accluso alla sua „Historia“, racconta che la Bolla di fondazione del chiostro a Buda è andata smarrita, ma il suo estratto esiste nel Capitolo Laterano. In esso egli propone di affidare la direzione del Collegio alle cure dell'Ordine Gesuita, mentre gli alunni non sarebbero mandati dai Vescovi ungheresi, bensì dal Pazmaneum di Vienna, e scelti tra quelli provenienti da territori sotto dominazione turca. Finiti gli studi, i Cardinali protettori penserebbero a mandarli in quelle parti del paese ove maggiormente necessitavano missionari e predicatori.

I Paolini non ungheresi fecero di tutto per impedire la realizzazione del progetto. Allora il Szántó reagì all'azione dei frati con uno scritto polemico insistendo sul fatto che il chiostro, fin dai tempi di Nicola V, apparteneva agli ungheresi. Finalmente il 1 aprile 1579 fu steso l'atto di fondazione del seminario ungherese, ed i paolini ricevettero l'ordine dal Papa di consegnare il chiostro e di tornarsene nella Dalmazia. Il Szántó propose che lo stesso Generale della Compagnia di Gesù assumesse la cura del seminario ungherese, e che accanto al Rettore da nominarsi vi fosse anche un membro ungherese dell'Ordine.

Il Szántó nel medesimo tempo declinava l'incarico offertogli di direttore, in quanto egli aveva promesso a Stefano Báthory l'organizzazione di un Collegio gesuita nella Transilvania, e la sua partenza s'approssimava.

Il Generale dell'Ordine gesuita esitò ad assumere la direzione del Collegio, perchè temeva il risentimento dei Paolini in Ungheria. Dopo varie difficoltà, il 28 maggio 1579, giorno dell'Ascensione, si presentò nel chiostro il Commissario Sperianus, in compagnia di due discepoli — Nicola Usali e Benedetto Gonda — vestiti all'ungherese e seguiti da venti armigeri del Papa. La lettura della Bolla papale che restituiva il chiostro, assieme coi suoi beni e coll'ospizio, alla Nazione magiara e ne faceva donazione eterna al Collegio ungherese, sorprese i frati durante la loro siesta pomeridiana. In riguardo alla fondazione del Collegio

Ungherese, il Cardinale Segretario della Santa Sede, il 30 maggio 1579 indirizzò la seguente nota al Nunzio presso la Corte Imperiale: „ affinché Vostra Signoria sia debitamente informata, per poter dare dettagliati schiarimenti sì alle Altezze Imperiali, sì ad altri secondo la necessità, prenda atto che Nicola facendo restaurare la Chiesa di Santo Stefano Rotondo, la diede ai Paolini sotto condizione che vi soggiornassero per l'Ufficio Divino sempre almeno 12 frati Questa condizione da lungo non venne osservata Il chiostro fu trasformato in un collegio ungherese e a Sua Santità parve giusto unire al Collegio l'ospizio denominato dal Re Santo Stefano, pure di proprietà Paolina, coll'obbligo di dovervi accogliere i pellegrini ungheresi. Poichè le sue rendite erano scarse, Sua Santità le completerà dal proprio“

Il Papa ordinò a Padre Mercurian, l'esitante Generale dell'Ordine Gesuita di nominare un Rettore, e così il primo Rettore del Collegio Ungherese fu lo spagnolo Francesco Torres (Franciscus Turrianus 1509—84). Facevano parte del convento Blazio Baranitus, seminarista ungherese, e quel vegliardo noventenne che, unico rappresentante dei Paolini magiari, dopo alcuni mesi vi morì. Oltre ad essi il Collegio contava sei abitanti: un sacerdote italiano il quale celebrava la Messa nella chiesa, il padrone, il cuoco, tre servi italiani, e infine un giardiniere ungherese.

Non essendo le rendite sufficienti, il Papa Gregorio XIII diede 50 talleri mensili, oltre a 500 talleri per il restauro della chiesa e del chiostro. L'assegno dato dal Papa insieme alle rendite minori assommava a 1.200 scudi annui e tale somma era giudicata sufficiente per il mantenimento del Collegio Ungarico.

Prima di tutto si provvide ai restauri più urgenti nella chiesa cadente. A questi lavori si riferisce l'iscrizione sulla porta della sacrestia: „Gre. XIII. A. MDLXXX.“ A restauri ultimati la chiesa fu consacrata e sulla metà del giugno 1579 vi celebrò la Messa anche il Cardinale Sanctorio. Da quest'epoca deriva l'ottagonale parapetto in stucco, adorno dello stemma di Gregorio XIII (Boncompagni) e di scene tolte dalla vita di Santo Stefano protomartire. (Vedi appendice e fig. 53.)

Verso la fine d'agosto però i seminaristi cominciarono ad ammalarsi così che il Cardinale Sanctorio volle sistemarli in una casa d'affitto adatta. Abilmente i nemici del seminario ungherese colsero quest'occasione e, in seguito ai loro intrighi, il Papa diede l'ordine al Cardinale di far trasferire i seminaristi nel Collegio Germanico e d'affittare il chiostro ungherese. Questa disposizione dapprima fallì, per la resistenza dei giovani scolari ungheresi, ma in conseguenza di nuovi intrighi il Papa minacciò di scomunicare Stefano Szántó — zelante promotore della causa del Collegio se egli lavorava ancora contro la fusione dei due Collegi.

Nell'autunno del 1579 il Nunzio di Vienna non potè mandare a Roma nessun alunno e al principio del 1580 solamente uno. A ciò si aggiunse che prima uno poi due studenti magiari — ignari delle circo-

stanze — presero stanza nel Collegio Germanico, rendendo con ciò possibile un intervento del direttore del Collegio Germanico contro l'indipendenza di quello ungherese. Basandosi su simile precedenti, Gregorio XIII rinunciò definitivamente al progetto di riconfermare il Collegio ungherese e si decise per la fusione dei due Collegi — Germanico e Ungherese — secondo quanto dispose nella sua Bolla emanata il 13 aprile 1580 „in virtù dei Nostri pieni poteri apostolici abbiamo deciso di fondere in uno il Collegio Ungherese e quello Germanico . . .“ E l'istituto in tal modo riunito dovrà portare il nome di „Germanicum-Hungaricum Collegium“, entrerà in possesso del chiostro Paolino e dell'ospizio ungherese con tutti i suoi beni, osservando però l'obbligo dell'ospitalità verso i pellegrini ungheresi. Inoltre dovrà educare, dalle regioni dell'Ungheria dove „si parla ungherese“ nonchè dalla Croazia e dalla Slavonia, 12 seminaristi per la chiesa cattolica d'Ungheria.

Padre Lauretano, allora rettore del Collegio Germanico-Ungarico riunito volle abbellire la chiesa e perciò chiamò il toscano Niccolò Circignani, uno dei migliori affrescatori dell'epoca. Circignani era conosciuto generalmente coll'appellativo Dalle Pomarance, da cui deriva l'errata denominazione attuale Pomarancio. Il Circignani aveva già affrescato le pareti laterali e la tribuna della Chiesa di San Nereo e Achilleo, i quadri dell'abside dei SS. Giovanni e Paolo (dietro ordinazione del Cardinale Antonio Caraffa), il portico di San Gregorio Magno (chiesa titolare di S. Eminenza Serédi, Cardinale-Arcivescovo, Principe Primate d'Ungheria) due Cappelle laterali del Gesù, la chiesa principale dei Gesuiti, infine egli aveva dipinto anche gli affreschi della Loggia di Gregorio XIII in Vaticano.

Il Pomarancio incominciò il suo lavoro nel 1582 e ancora nello stesso anno terminò gli affreschi che più tardi godettero una grande rinomanza. In Santo Stefano Rotondo lavorava con lui Antonio Tempesta, a cui sono dovuti gli affreschi: „Il martirio di Primo e Feliciano“, la „Strage degli Innocenti“, e la „Mater Dolorosa“. Gli sfondi prospettici invece, secondo Rossi, Armellini ed Angeli (Baglioni: Vit. de' Pittori, p. 38), vennero dipinti da Matteo Siena. Nel 1585 De Cavallieri incise in rame l'intera serie dei dipinti. Gli affreschi rendono con efficacia l'eroismo dei martiri, perciò ebbero un grand'effetto sui romani, mentre il loro crudo realismo, la loro rozza veridicità — con la rappresentazione ingegnosa dei tormenti — impressionano spiacevolmente lo spettatore odierno. Purtroppo non si può parlare a loro riguardo di vera arte. (Fig. 54.)

Nel 1583 Stefano Báthory (allora Re di Polonia) si propose di appoggiare la causa del Collegio ungherese. „Il fuoco e l'acqua si uniscono più facilmente che non l'ungherese e il tedesco“ egli disse al Nunzio apostolico in Polonia. Sulla metà di settembre inviò suo nipote Andrea Báthory a Roma per ottenere la restituzione della „Casa degli Ungheresi“,

ove avrebbe voluto mandare degli alunni dal suo Collegio transilvano. Il Segretario dello Stato Pontificio gli rispose che il Seminario ungherese sarebbe stato riattivato appena si presentasse un'occasione favorevole.

Nel 1585 morì Gregorio XIII e nonostante egli avesse dichiarato chiaramente che la Basilica Lateranense possedeva illegittimamente le rendite di Santo Stefano Rotondo, e che era obbligata a restituirle — senza farne più parola — i canonici s'affrettarono ad andar dal Papa Sisto V (1585—90), il quale parimenti rifiutò le loro richieste.

Nel 1586, il diciottenne Andrea Báthory ritornava già in veste cardinalizia a Roma, ma le sue fatiche rimasero nuovamente senza successo. Nel 1587 Pietro Heresinczi, Vescovo di Zagabria, avvisò il Nunzio papale che la prossima Assemblea Nazionale avrebbe trattato della lesione del diritto ungherese. Ma nell'Assemblea non venne a discussione l'affare del Collegio, e i prelati ungheresi dovettero rassegnarsi ai fatti compiuti. Soltanto il Szántó non si rassegnò — scrive Fraknói — la ferita infertagli nell'anima dalla soppressione del Collegio Ungherese non si cicatrizzò. Lasciata Roma, si recò a Kolozsvár, dove nel suo rapporto al Generale della Compagnia di Gesù alzò le sue addolorate proteste per l'abbandono in cui giacevano i cattolici dell'Ungheria e della Transilvania, privi di sacerdoti: „Perchè il diavolo ci ha invidiato il Seminario ungherese che, coll'aiuto di Dio e di uomini valenti, fondammo a Roma per il bene della nostra Nazione? Dinanzi a Dio risponderanno i fautori della sua soppressione.“

Dal 1616 sino all'epoca recente si trovava in mezzo alla chiesa un tabernacolo primitivo a guisa di torre, scopito in legno, il quale, dato il tetto pericolante, fu trasportato nella nartece, lasciando completa l'armonia dell'area centrale dell'interno. Questo tabernacolo non ha molto da fare con la nostra chiesa, poichè fu regalato dal fornaiò svevo Johannes Gentner „aus Liebe und Wohlgeneigtheit zu den Alumnen seiner Landsleuten“ colla condizione di deporlo in una chiesa del Collegio Germanico. Un compatriotta di Gentner, C. Bunsen scrive del tabernacolo nell'epoca romantica: „... in schlechtem Geschmacke von einem deutschen Baecker gefertigter moderner Tabernakel von Cypressenholz“. (Un tabernacolo moderno in legno di cipresso scolpito da un fornaiò tedesco con cattivo gusto.)

Dietro l'ordine di Urbano VIII (Barberini, 1623—49), nel 1625, i resti delle reliquie custoditi nel tempio vennero sistemati sotto l'altare centrale. La SS. Annunziata dell'altare laterale di occidente, dipinto di Fra Andrea Pozzo, risale a quest'epoca.

Nel 1705 la travatura assai rovinata della capriata fu rifatta per volere di Alemanni, allora Rettore del Collegio. Gli affreschi — sulla conservazione dei quali il Papa Clemente XI (1700—21) richiamò in special modo l'attenzione della direzione del Collegio — vennero rinnovati.

Le iscrizioni esplicative degli affreschi invece furono completate e rinfrescate. Questo lavoro costò più di 8.000 marchi. Il Cardinale Gentili—titolare della chiesa—nel 1736 regalò 5.000 scudi alla chiesa perchè le reliquie fossero disposte in un'urna degna.

Da quest'epoca proviene pure il nuovo altare in giallo antico eseguito da Filippo Bariglioni. Nello stesso tempo venne restaurato il mosaico absidale, e le parti mancanti sostituite con rifacimento in stucco. De Rossi nella sua opera dal titolo: „Musaici Christiani“ cita Terribilini: „il mosaico fu fatto ristorare dal sig. Cardinale Gentili, che coll' Architettura del sig. Filippo Bariglioni ha eretto di fini marmi il nuovo altare.“

L'ultimo restauro del 1802 fu promosso dal protettore del Collegio, il Cardinale Luigi Valentino Gonzaga. Dagli appunti del Cardinale Steinhuber sappiamo che in quell'anno sono stati venduti alcuni oggetti. (Appunti di Steinhuber p. 116, Bibl. del Coll. Ger.-Hun.)

Secondo la lista delle spese del 1802 il restauro è stato eseguito sotto le direttive dell'architetto Benedetto Pernicoli, contemporaneamente a quello del palazzo di Sant'Apollinare, allora sede del Collegio. Il restauro della chiesa consistette per lo più nel rifacimento di tutti i tetti (*Figg. 55—56*), completati da nuove grondaie, mentre all'interno furono riparati i danni più appariscenti, ripuliti i marmi. Nel chiostro si attuò un più radicale rimaneggiamento.

L'ultimo lavoro che ci sia noto riguardo alla nostra chiesa, fu eseguito più di un secolo fa, dal pittore B. Ferreri, che nel 1832 restaurò di nuovo gli affreschi del Pomarancio, sotto la direzione del Barone Camuccini.

Attualmente la chiesa giace in condizioni molto deplorevoli. In certi punti il tetto lascia penetrare la pioggia, che ne ha fatto imputridire la travata e i travicelli, e ha scavato dei buchi nel pavimento. Così, causa i travi imputriditi, il tetto minaccia di crollare. Poichè il tamburo in più luoghi è per corso dall'alto in basso da fessure-fermate provvisoriamente dalla Soprintendenza dei Monumenti con ramponi di pietra — finirà che queste fessure causeranno il crollo della capriata e in conseguenza della muratura del tamburo e anzi di tutto il sistema intermedio degli archi.

Con una corona di ferro o di cemento armato sistemata lungo la cornice della muratura del tamburo, si farebbe ancora in tempo a rinsaldare la chiesa, mentre la capriata andrebbe restaurata usando il materiale esistente.

La R. Soprintendenza ai Monumenti italiana fece preparare già nel 1933 il progetto di restauro della chiesa col relativo bilancio preventivo. Il preventivo era di 180.000 lire—due terzi delle quali sarebbero stati pagati dallo Stato italiano.

Ma la mancanza dell'ultimo terzo dei fondi, nonchè le difficoltà amministrative, ritardano il restauro della grandiosa chiesa, restauro che bisognerebbe sollecitare in ogni modo. Perchè come scrisse il Bunyitay della Cattedrale di Gyulafehérvár, così anche noi possiamo dire di Santo Stefano Rotondo „. . . è degno di parlarne e sarebbe anche degno pensare alla sua riparazione. È veramente un'opera regale, indiscutibile documento nobiliare della Nazione magiara“.

FORRÁSMUNKÁK.

- Agincourt, D', Seroux*: Hist de la décadence de l'art (Architecture pl. XXII., LXV.).
Agincourt, D', Seroux: Storia dell'arte dimostrata coi monumenti dalla sua decadenza nel IV. sec. fino al suo risorgimento nel XVI. Roma, 1826—1829.
- Angeli, D.*: Le chiese di Roma. Roma.
- Angeli, D.*: Da Costantino al Rinascimento. Albrighi, Segati e C. s. a. Bergamo, 1908.
- Armellini, M.*: Le chiese di Roma dal secolo IV. al XIX. II. kiad. Roma, 1891.
- Armellini, M.*: Le chiese di Roma dalle loro origini fino al secolo XIV. Roma, 1887.
- Bartoli, A.*: Monumenti antichi nei disegni degli Uffizi Ed. Bontempelli, 1917. Alinari, 1922.
- Bartolommeo Suardi (H. Bramantino)*: Le Rovine di Roma al principio del sec. XIV. Hoepli, 1875.
- Biondo, Flavio*: Roma instaurata. Basilea, 1559.
- Bunsen, C. C. J.*: Beschreibung der Stadt Rom. Stuttgart, 1829.
- Bunsen, C. C. J.*: Die Basiliken des Christlichen Roms. München, 1842.
- Bunyitay V.*: A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei s egy magyar humanista. Tud. Akad. Bpest, 1893.
- Burckhard, J.*: Der Moderne Cicerone. Leipzig, 1898.
- Bracciolini, Poggio*: Urbis Romae descriptio. Cca 1450.
- Canina, L.*: Suppléments all'opera sugli edifici antichi di Roma dell'architetto Desgodetz. Roma, 1843.
- Canina, L.*: Gli edifizii di Roma antica. Roma, 1848.
- Canina, L.*: Indicazione dei principali edifizii di Roma antica. Roma, 1830.
- Desgodetz, A.*: Les edifices antiques de Roma 1682.
- Dehio, G.—Bezold, G.*: Die kirchliche Baukunst des Abendlandes. 1892.
- Duchesne, L.*: Bulletin Critique. 1891.
- Duchesne, L.*: Les premiers temp. de l'Etat pontifical (754—1073). Paris, 1898.
- Duchesne, L.*: Storia della Chiesa Antica. Roma, 1910.
- Duchesne, L.*: L'Église au VIe Siècle. Paris, 1925.
- Duchesne, L.*: Lib. Pontif. I.
- Essenwein, A.*: Die Ausgänge der classischen Baukunst (Chrislicher Kirchenbau). Handb. d. Arch. II. 3/2. Darmstadt, 1886.
- Forcella, V.*: Iscrizioni delle Chiese e d'altri edifici di Roma dal sec. XI. fino ai giorni nostri Roma, 1869—1884.
- Fraknoi V.*: Egy magyar Jezsuita a XVI. században. Kath. Szemle 1912. évf.
- Fraknoi V.*: A római magyar seminarium története. Katolikus szemle, 1912. évf. 145. old.
- Glück, H.*: Der Ursprung des Römischen und abendlandischen Wölbungsbaues. Wien, 1933.
- Glück, H.*: Die Chrisliche Kunst des Ostens. Berlin, 1923.
- Gnoli, D.*: Mostra di Topografia Romana ordinata in occasione del Congresso storico del 1903. Roma, 1903.
- Gregorovius, F.*: Geschichte des Stadt Rom in Mittelalter. Stuttgart u. Berlin, 1906.
- Heindrichs, F. S. J.*: La Voce delle Chiese antichissime di Roma. Roma, 1933.
- Holtzinger, H.*: Die Altchristliche und Bizantinische Baukunst. (Handbuch der Architektur. II. v. III. k. 1909.)
- Hübsch, H.*: Die Altchristlichen Kirchen. 1862.

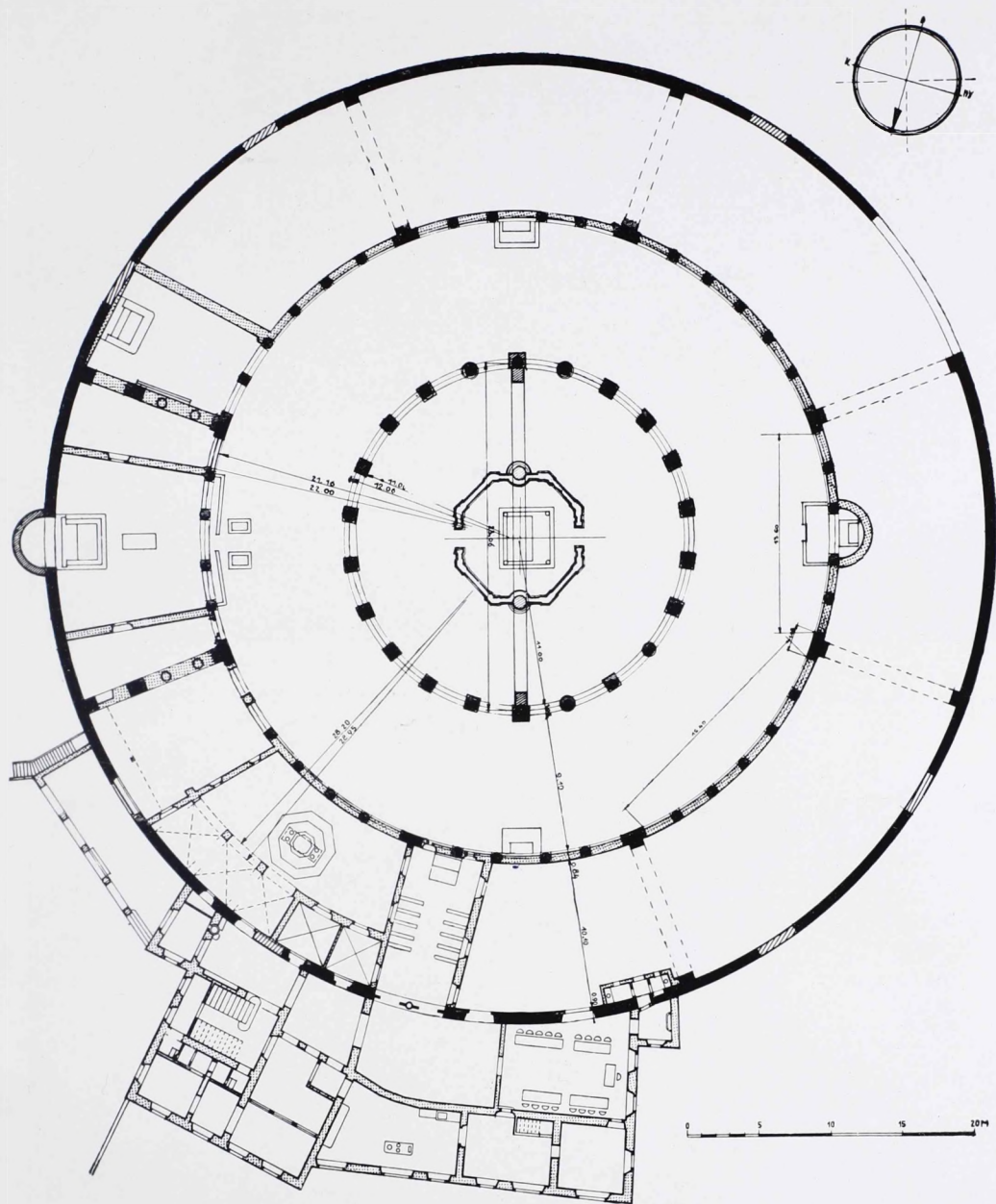
- Hülsen, Ch.: La pianta di Roma dell'Anonimo Einsidlense. Roma, 1907.
 Hülsen, Ch.: Le chiese di Roma del Medisevo. Roma, 1927.
 Hülsen—Jordan: Topografia der Stadt Rom in Altertum. Berlin, 1907.
 Isabelle: Les édifices circulaires.
 Justh J. és Bardon A.: A római magyar templom, a S. Stefano Rotondo. Magyar Művészet VI. évf. 221. old és köv.
 Krauss, F. X.: Geschichte der chrislichen Kunst. 1896.
 Krautheimer, R.: S. Stefano Rotondo a Roma e S. Sepolcro a Gerusalemme. Rivista di Archeologia Cristiana. 1935. num. 1—2.
 Lanciani, R.: L'itinerario di Einsiedeln. Mommenti dell'Accademia dei Lincei I. 1892.
 Lanciani, R.: The ruins and excavations of ancient Rome.
 Lanciani, R.: A régi Róma a legújabb ásatások világában. (Ford. Lubóczi. Bpest, 1894.)
 Lanciani, R.: Storia degli Scavi di Roma e notizie intorno le collezioni romanes di antichità. Roma.
 Lugli, G.: La zona archeologica di Roma (... fra l'Esquilino e il Celio...). Roma, 1931.
 Marucchi, H.: I monumenti della Roma Medioevale. I. Catacombe. II. Le Chiese e le basiliche. Roma.
 Marucchi, H.: Basiliques et Églises de Rome. Parigi—Roma, 1902.
 Monumenta Vaticana: Series I. tom. V.
 Möller István: Előadások a középkori építészeetről. (Kézirat.)
 Nardini: Roma antica.
 Neuss, W.: Die Kunst der Alten Kristen. Augsburg, 1926.
 Notizie degli Scavi di Antichità con indici generali (R. Acc. dei Lincei) 1876—1900. Roma
 Rahm: Ursprung des christlichen Central und Kuppelbaus.
 Rossi, G. B.: I mosaici christiani. Roma, 1972—1899.
 Rossi, G. B.: La basilica di Sto. Stefano ed il monastero di S. Erasmo. Studi di diritto e Storia. Roma, 1886.
 Rossi, G. B.: Inscriptiones Christianae Urbis Romae e suppl. Roma.
 Silvagni, A.: Inscriptiones Christianae Urbis Romae (nuova serie). Roma, 1922.
 Steinhuber, A.: Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom. Cap. II, IX. Die Stiftung des Coll. Hungaricum.
 Strzygowsky, J.: Kleinasien.
 Strzygowsky, J.: Ursprung der Christlichen Kirchenkunst.
 Strzygowsky, J.: Orient oder Rom.
 Tencajoli, O. J.: Le chiese nazionali italiane in Roma. Roma, 1928.
 Valadier—Canina—Deogodetz: I. Canina.
 Vasi, M.: Itinerario istruttivo di Roma... Roma, 1794.
 Venturi, A.: Mosaici Christiani di Roma. Olschki.
 Vincent, H.—Abel, V.: Jérusalem nouvelle.
 Vogüè, M.: Architecture civile et religieuse. Syrie Centrale. Paris, 1865.
 Vogüè, M.: Le Temple de Jerusalem etc. Paris, 1900.
 Wulff, O.: Altkristliche u. Byzantinische Kunst. Berlin 1914.

A FÉNYKÉPFELVÉTELEK ÉS RAJZOK JEGYZÉKE.

- 8, 11, 12, 13, 25, 26, „Biblioteca del Reale Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte“ könyvtárából reprodukált képek.
 9, 31, 54, Istituto Luce felvételei.
 22, Krautheimer id. munkájából.
 24, Justh—Bardon id. munkájából.
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, végül a színes műmelléletek szerző felvételei, rajzai és vízfestményei.

Á B R Á K

F I G U R E

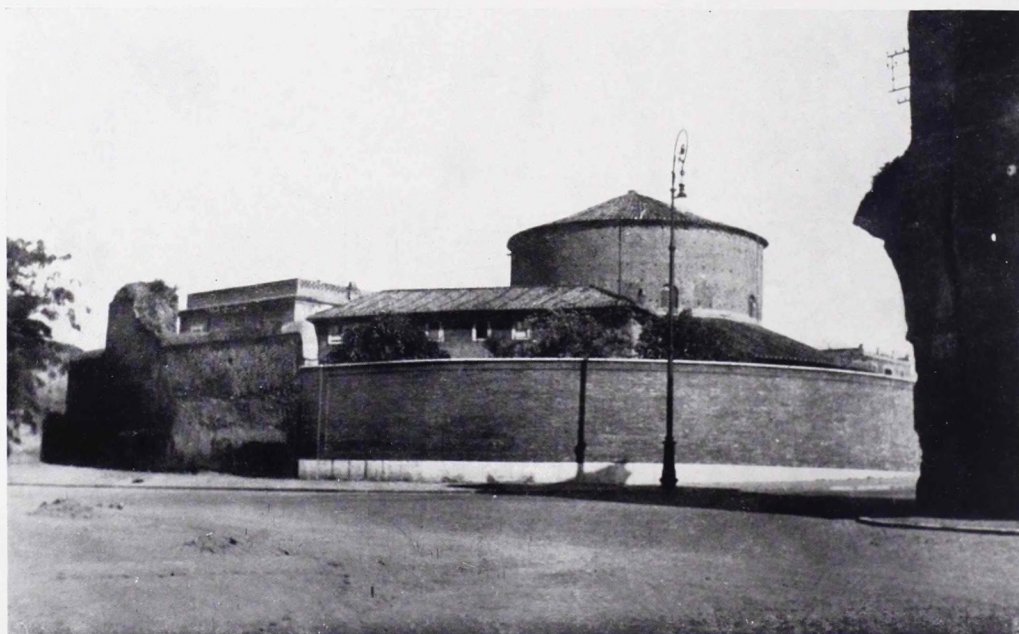

A templom és kolostor alaprajza. A fekete részek az eredeti építkezést jelentik. A sűrűn vonalkázott rész a VIII. századi, a pontozott részek a XV—XVI. századi építkezéseket jelentik.

La pianta della chiesa e del chiostro. Il neretto indica la costruzione originale, il tratteggiato la costruzione avvenuta nel secolo VIII, il punteggiato le costruzioni dei secoli XV—XVI.

1. A templom és kolostor a „Navicella“-nak nevezett kúttal.
La chiesa e il chiostro colla fontana detta „La Navicella“.

2. A templom, a Nero-féle vízvezeték romjaival.
La chiesa con le rovine dell'acquedotto neroniano.

3. A templom és kolostor képe a Villa Celimontana felől. (A kép jobb sarkában a szomszédos angol kórház.)
 Veduta della chiesa e del chiostro dalla Villa Celimontana. (Nell'angolo destro della fotografia l'attiguo ospedale inglese).

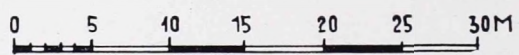
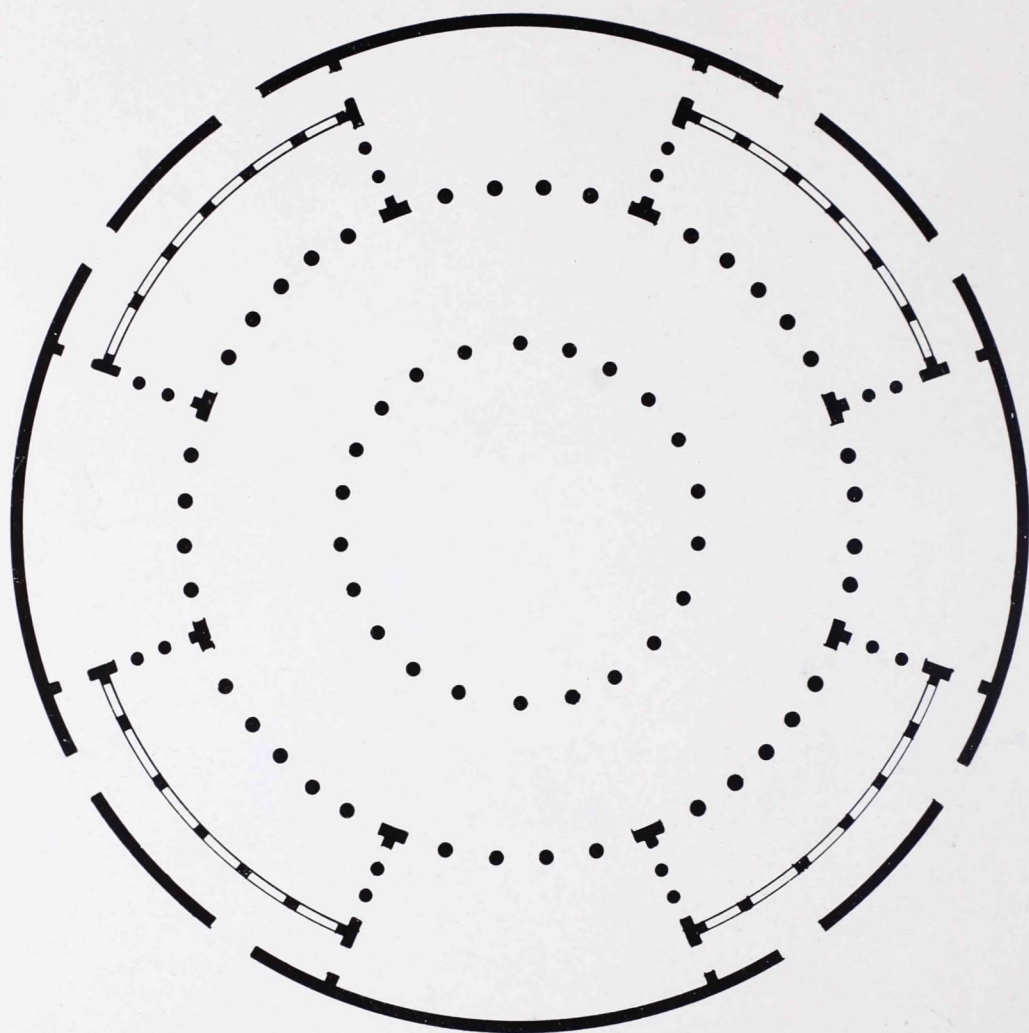
4. A befalazott körüljáró és a nyugati apszis. A képen jól látható a külső folyosó dongaboltozatainak a vállvonala, fölötte a fedél szarufáinak a helyei.
 L'ambulacro murato e l'abside occidentale. Sulla fotografia si distingue bene la linea d'imposta della volta a botte del corridoio esterno, con sopra il posto dei panconcelli della copertura.

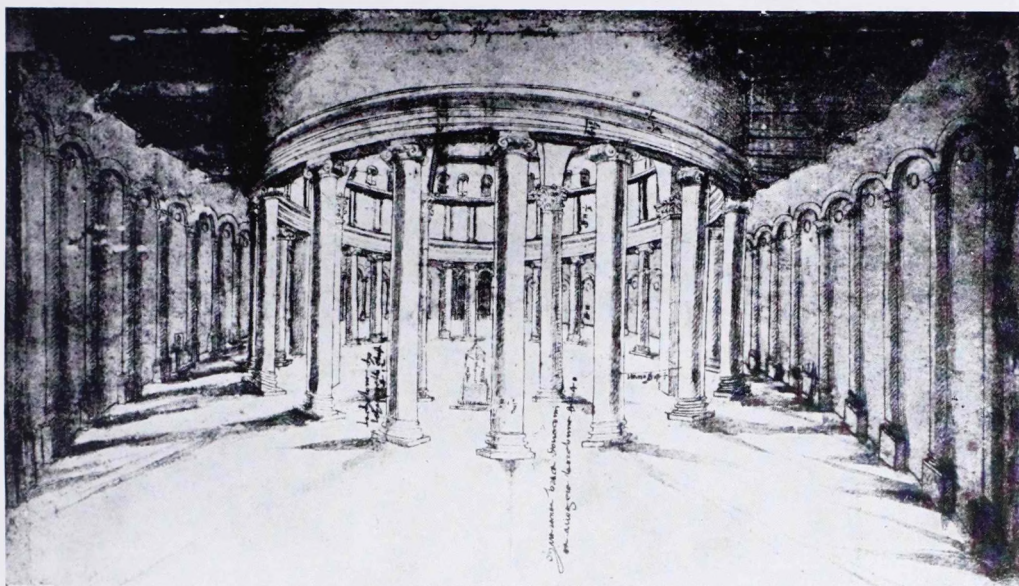
5. Templomunk képe a S. Maria in Domnica templom előcsarnokából.
La chiesa veduta dall'atrio della chiesa di S. Maria in Domnica.

6. A templomhoz vezető hosszúkás előudvar, a II. Ince pápa féle előcsarnokból nézve.
Il cortile bislungo che conduce alla chiesa, visto dal peristilio di Innocenzo II.

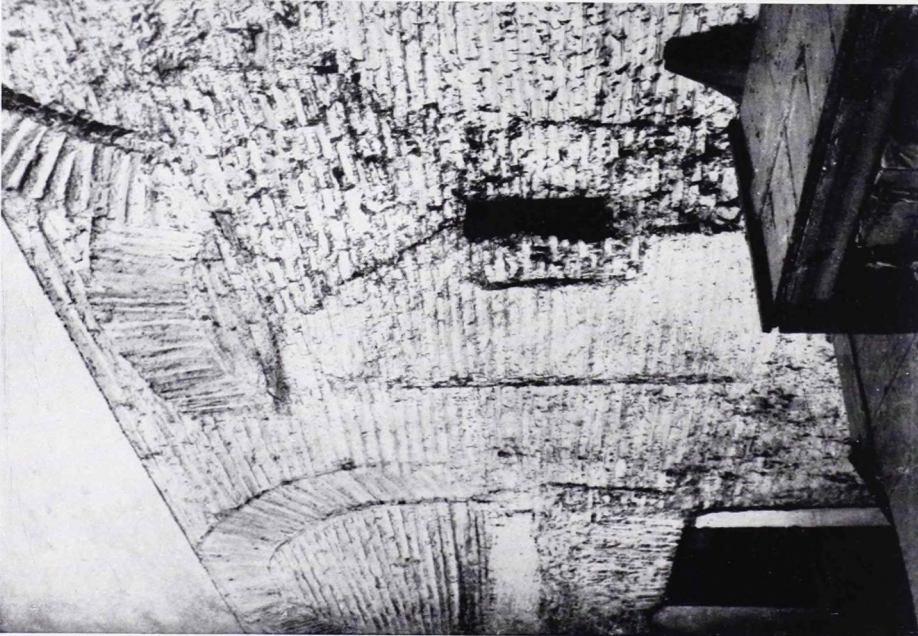
7. A rekonstruált alaprajz.
Ricostruzione della pianta.

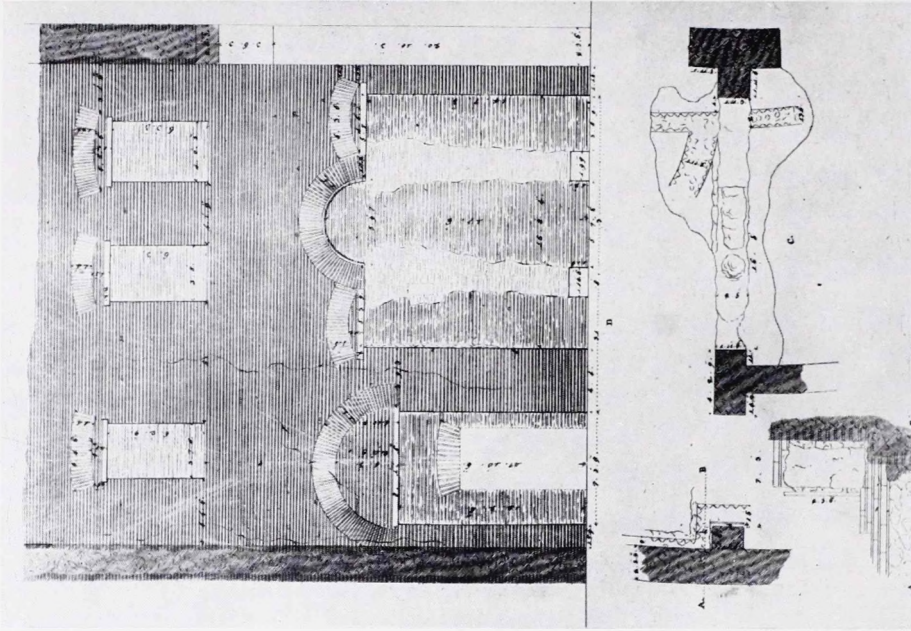
8. Simone del Pollaiuolo „Il Cronaca” rajza az Uffizi gyűjteményéből. A rajzon még jól látható az oszlop-
rend fölötti lizénasor — melyet az ablakok alatt párkány zár le. A rajz a körüljáró befalazása után készült.
Disegno di Simone Pollaiuolo detto „Il Cronaca”. dalla Raccolta degli Uffizi. Sul disegno è ancora visibile
la fila delle lesene sopra le colonne, che sotto le finestre viene chiusa da un aggetto.

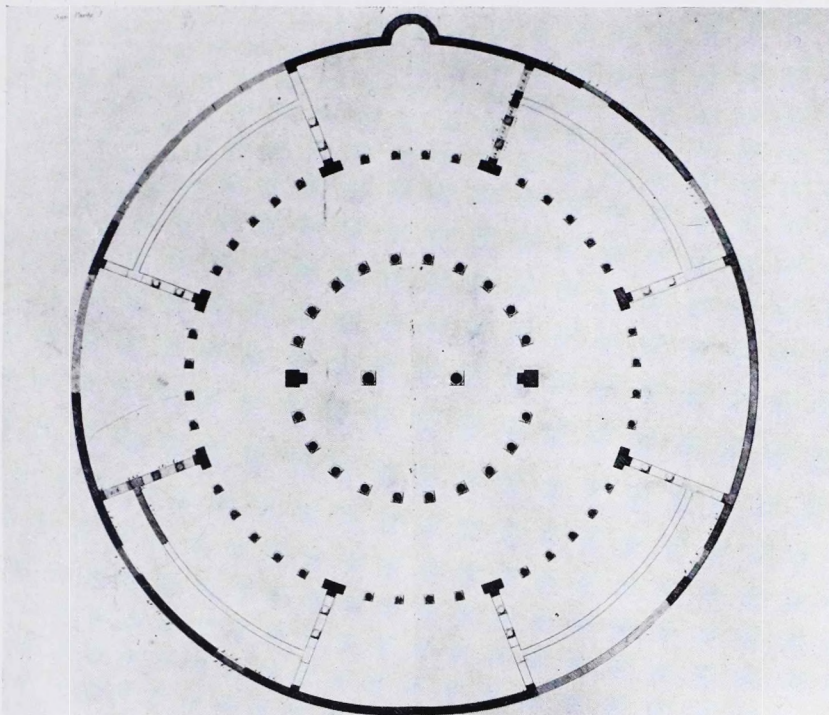
9. A keleti kápolna, jelenleg S. Primus és S. Felicianus mártírok kápolnája.
La Capella orientale, attualmente Cappella dei Martiri S. Primo e S. Feliciano.

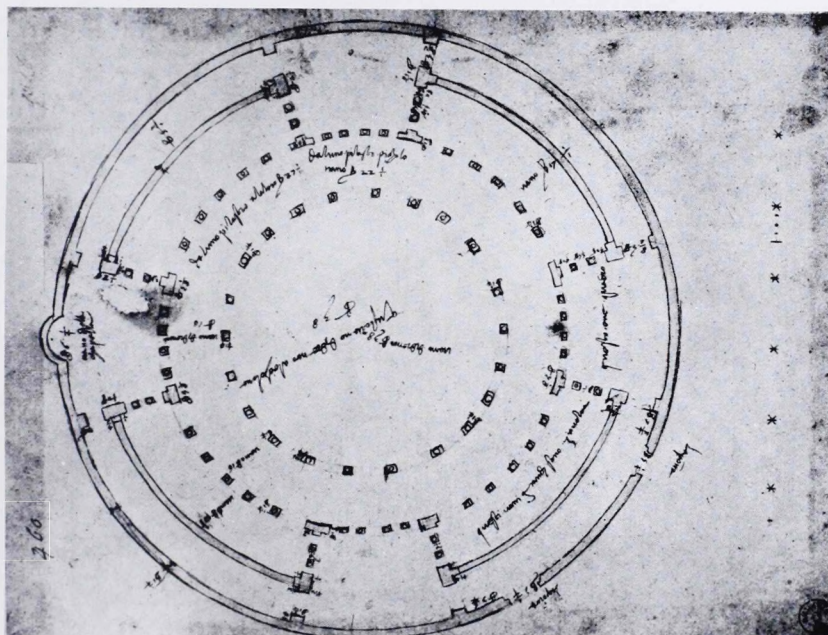
10. A mártírok kápolnájának a fala, melyen jól látható az eredeti kápolnaajtó, valamint a külső folyosó hármás nyílásának a kezdete. A nyílások szemöldökgerendái (fából) még ma is megvannak. Il muro della Capella dei Martiri, dove si vede bene l'originale porta della capella, nonché l'inizio dell'apertura trigemina del corridoio esterno. I sopraccigli in legno delle aperture ci sono ancora oggi.

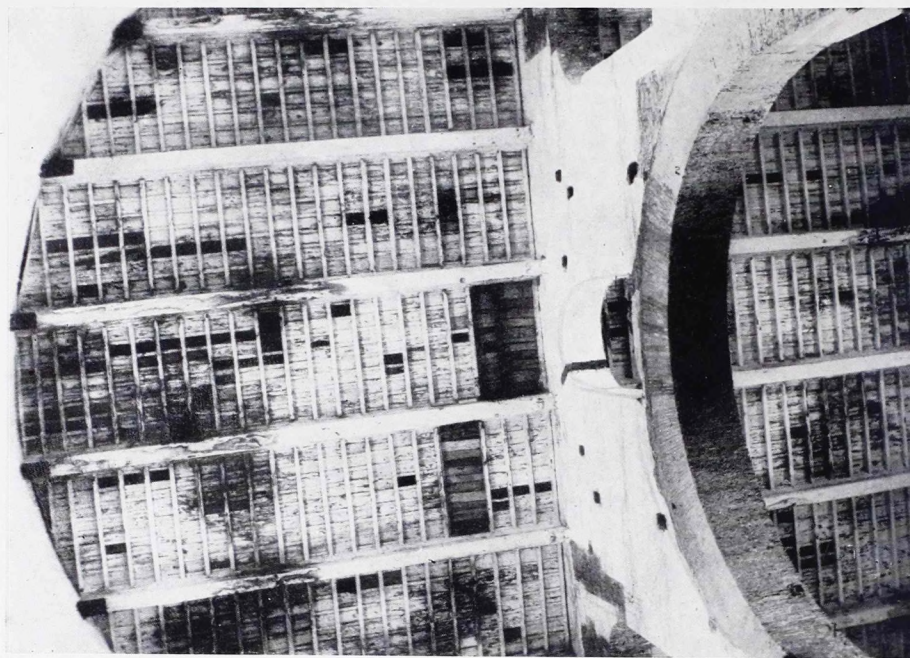
11. Az egyik kápolnafal felvételi rajza, — a Mártírok Kápolnája jobboldali fala — Canina-Valadier-Desgodetz munkájából. Az alaprajz római épületmaradványokat is feltüntet, valamint a folyosó külső falának a kezdetét, ami azt igazolná, hogy az udvar felé nem volt nyitott a folyosó. — Il disegno del muro destro della Capella dei Martiri dall'opera di Canina-Valadier-Desgodetz. La pianta mostra anche resti d'edifici romani, nonché l'inizio del muro esterno del corridoio, il ch  attesterebbe come il corridoio non fosse aperto verso il cortile.

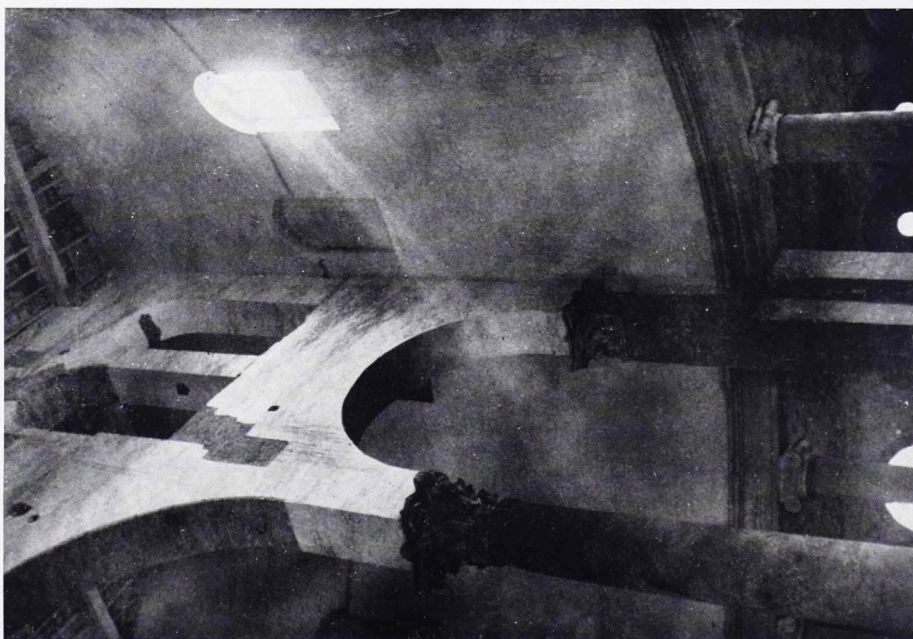
13. Canina-Valadier-Desgodetz felmérése a templomról, mint „Tempio di Fauno“-ról. — Le misure della chiesa quale Tempio di Fauno, secondo Canina-Valadier-Desgodetz.

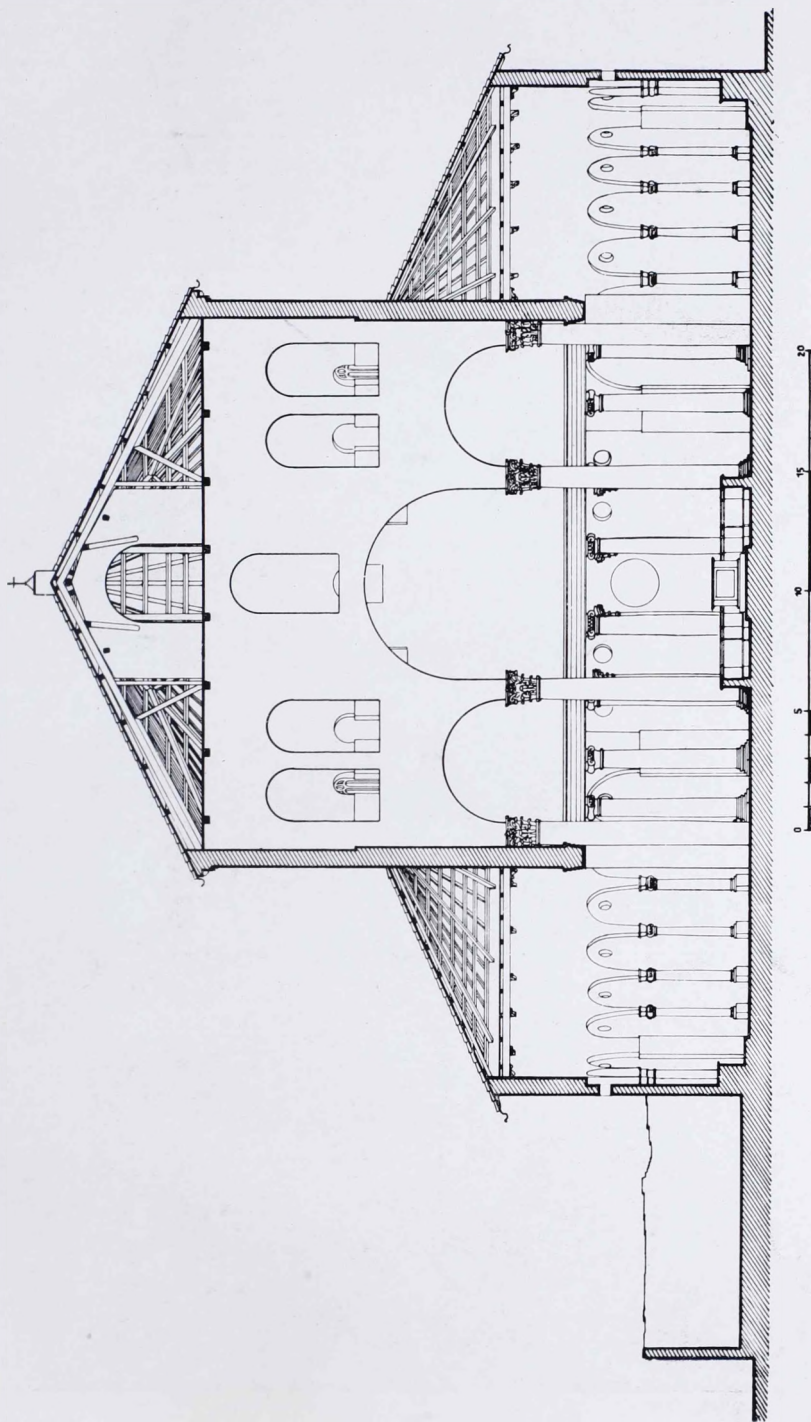
12. Jacopo Sansovino rajza a Firenzei Uffizi gyűjteményéből. Il disegno di Jacopo Sansovino dalla Raccolta degli Uffizi di Firenze.

15. A megrongálódott tető képe az alátámasztó ívvel. A képen jól látszanak az átázások nyomai.
Il tetto guasto coll'arco di sostegno. Sulla fotografia si distinguono bene la traccia dell'infiltrazione piovana.

14. A tető alátámasztására, a középtérbe beépített ívrendszer képe. Il sistema degli archi costruito nell'area centrale per puntellare il tetto.

16. A mai templom metzreze.
La chiesa odierna in sezione.

MAI TEMPLOM
METZREZE
1914

17. A templom belső képe.
L'interno della chiesa.

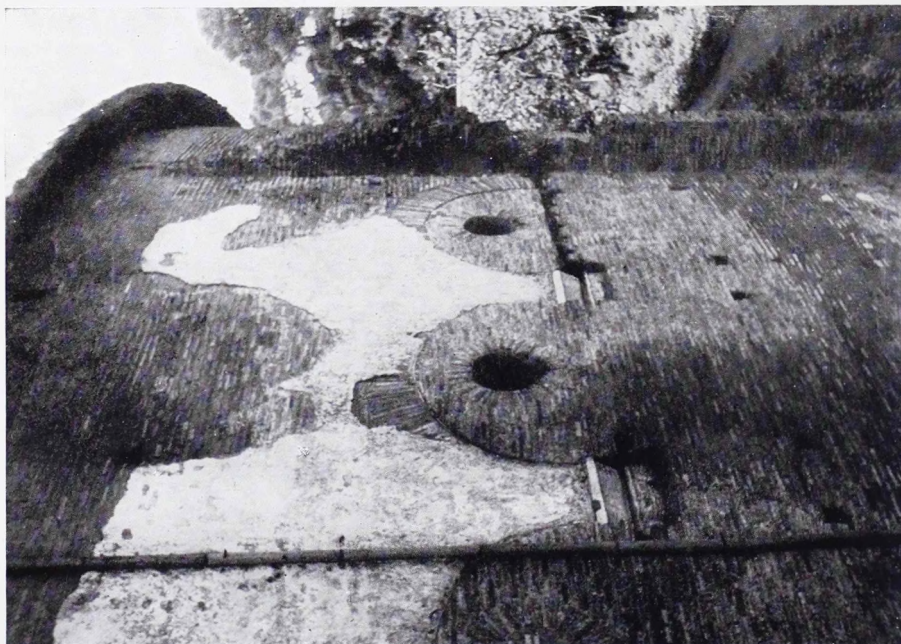

18. Primus és Feliciánus vértanúk kápolnája. Jobbra Szent István királyunkról elnevezett kápolna.
La Capella dei Martiri Primo e Feliciano. A destra la Capella dedicata al Re Santo Stefano
d'Ungheria.

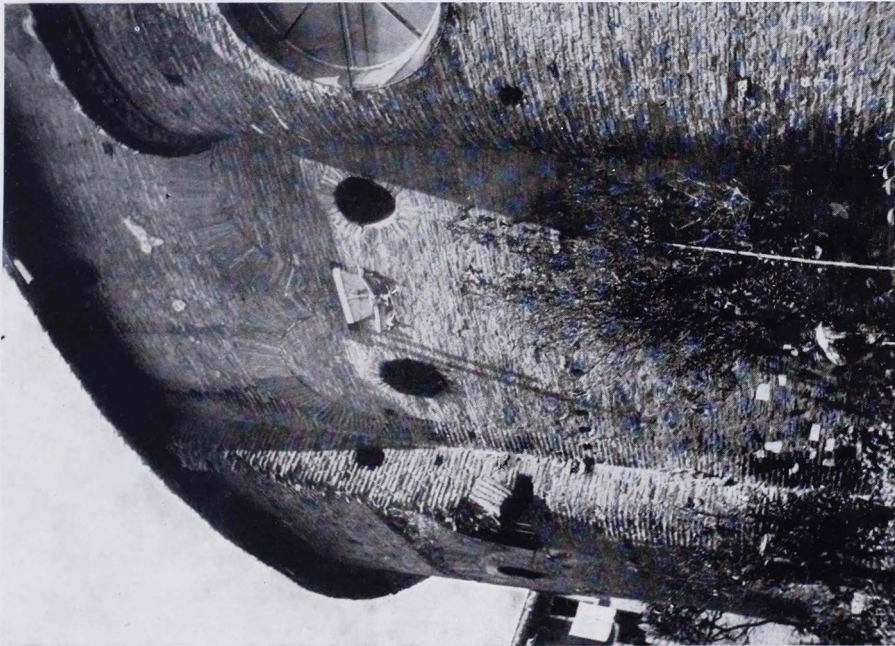

20. A körüljáró fala a külsőfolyosó helyén. Megfigyelhető a boltózat vállvonala és indítása az oldalfal felé. A vegyes alsó falazatrész és a kezdetleges körablakok a XV. század elejére vallanak.

Il muro dell'ambulacro al posto del corridoio esterno. Si può osservare la linea d'imposta della volta e il suo inizio verso il muro laterale. La diversa parte di muratura mista e gli oculi primitivi si richiamano al secolo XV.

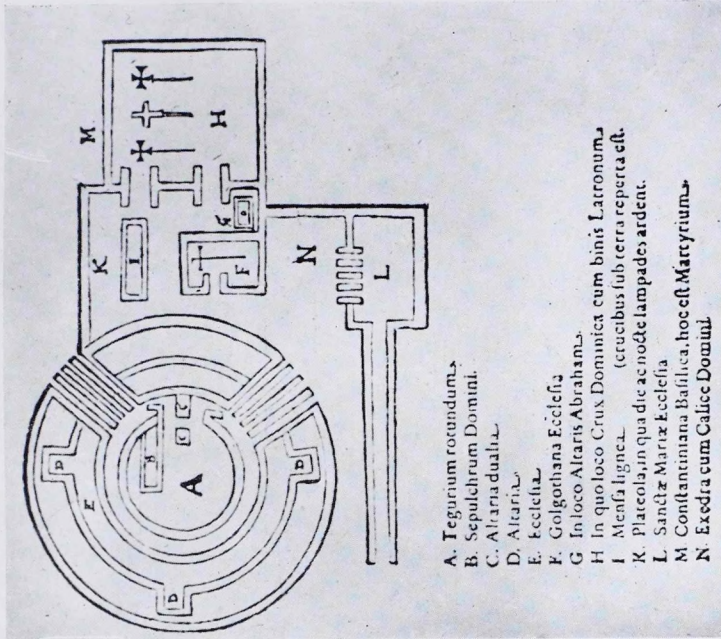

19. A körüljáró befalazott (külső) fala az egykori kápolna helyén. La muratura esteriore dell'ambulacro, al posto dell'antica capella.

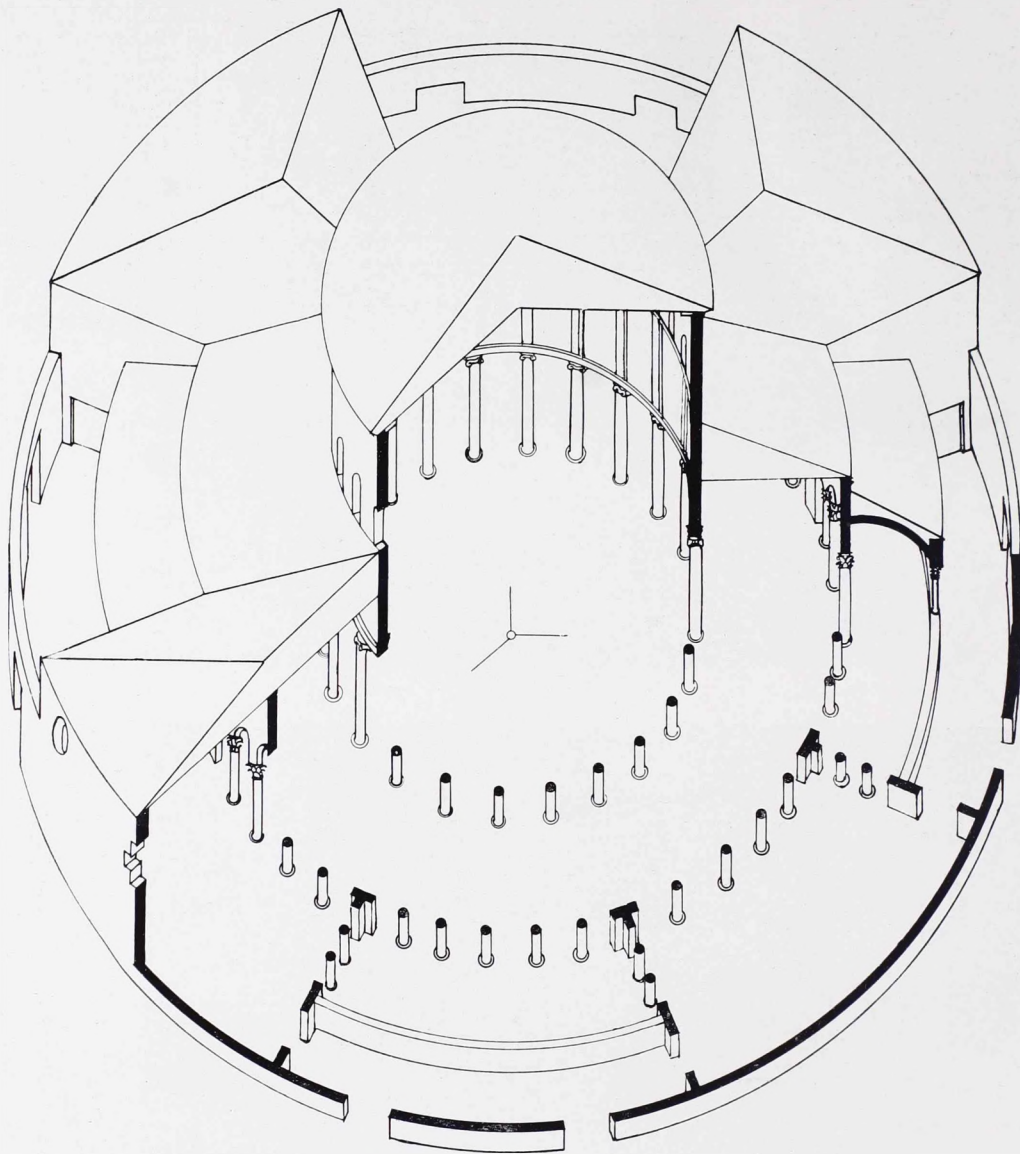
21. A XV. századbeli nyugati abszis, mellette balra az V. századbeli vállkő, kereszttel.

L'abside occidentale del secolo XV con accanto a sinistra la pietra di spalla con la croce dal V secolo.

- A. Tegurum rotundum.
- B. Sepulchrum Domini.
- C. Altaradualis.
- D. Altaris.
- E. Ecclesia.
- F. Golgothana Ecclesia.
- G. In loco Altaris Abraham.
- H. In quo loco Crux Domini cum binis Latronum.
- I. Mensa lignea.
- K. Placola in qua die a nocte lampades ardent.
- L. Sanctae Mariae Ecclesia.
- M. Constantiana Basilica, hoc est Martyrium.
- N. Exedra cum Calice Domini.

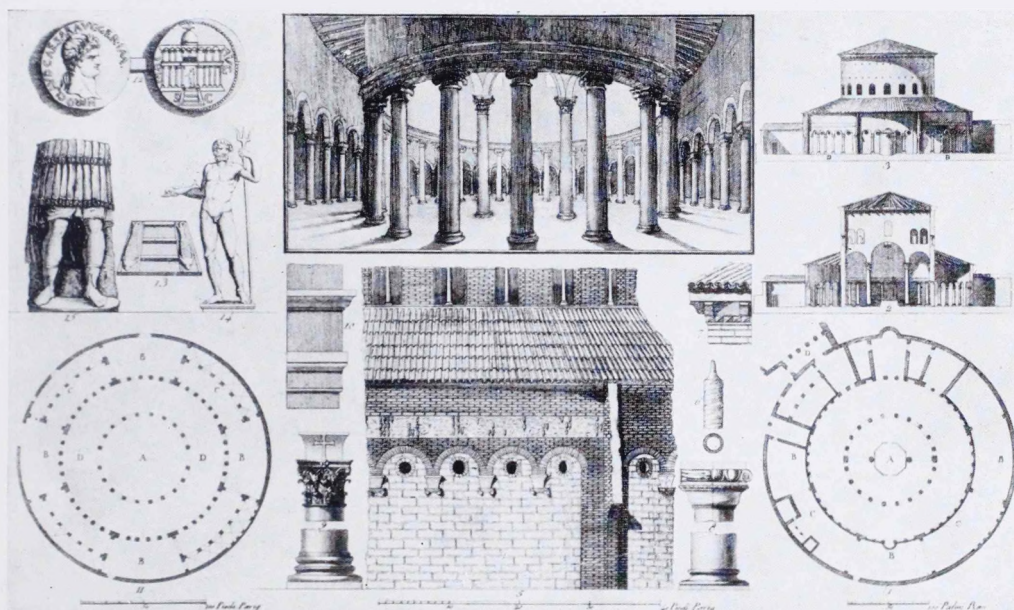
22. Arculf püspök rajza a jeruzsálemi Szent Sír templomról.
Pianta della chiesa del Santo Sepolcro a Gerusalemme. Disegno del Vescovo Arculpho.

23. A templom rekonstruált axonometrikus képe és metszete a kápolnán és a körüljárón keresztül.
Ricostruzione assometrica della chiesa e della sua sezione attraverso la cappella e l'ambulacro.

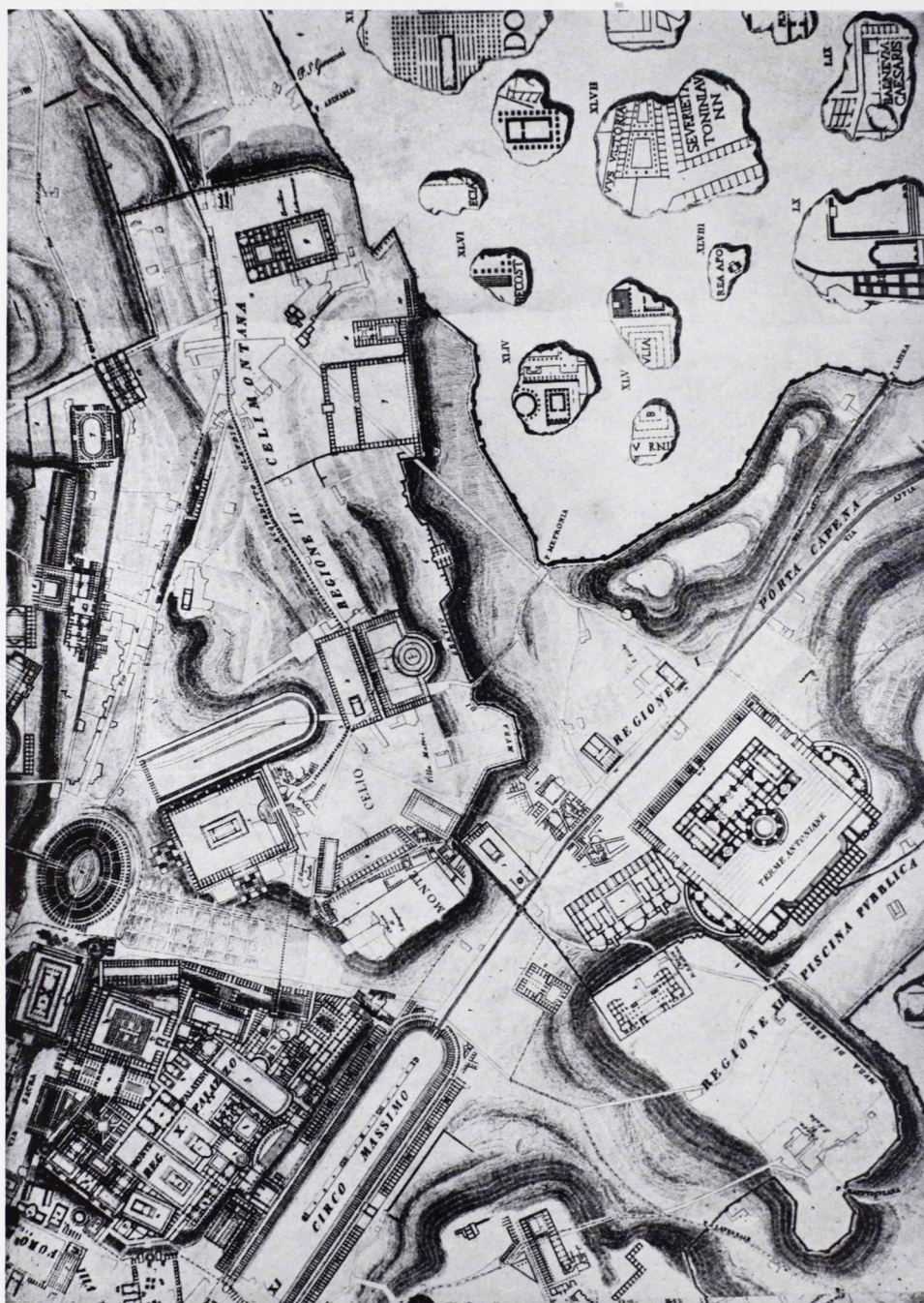

24. Nero császár érmei, a Macellum Magnummal.
Monete dell'epoca di Nerone col Macello Magno.

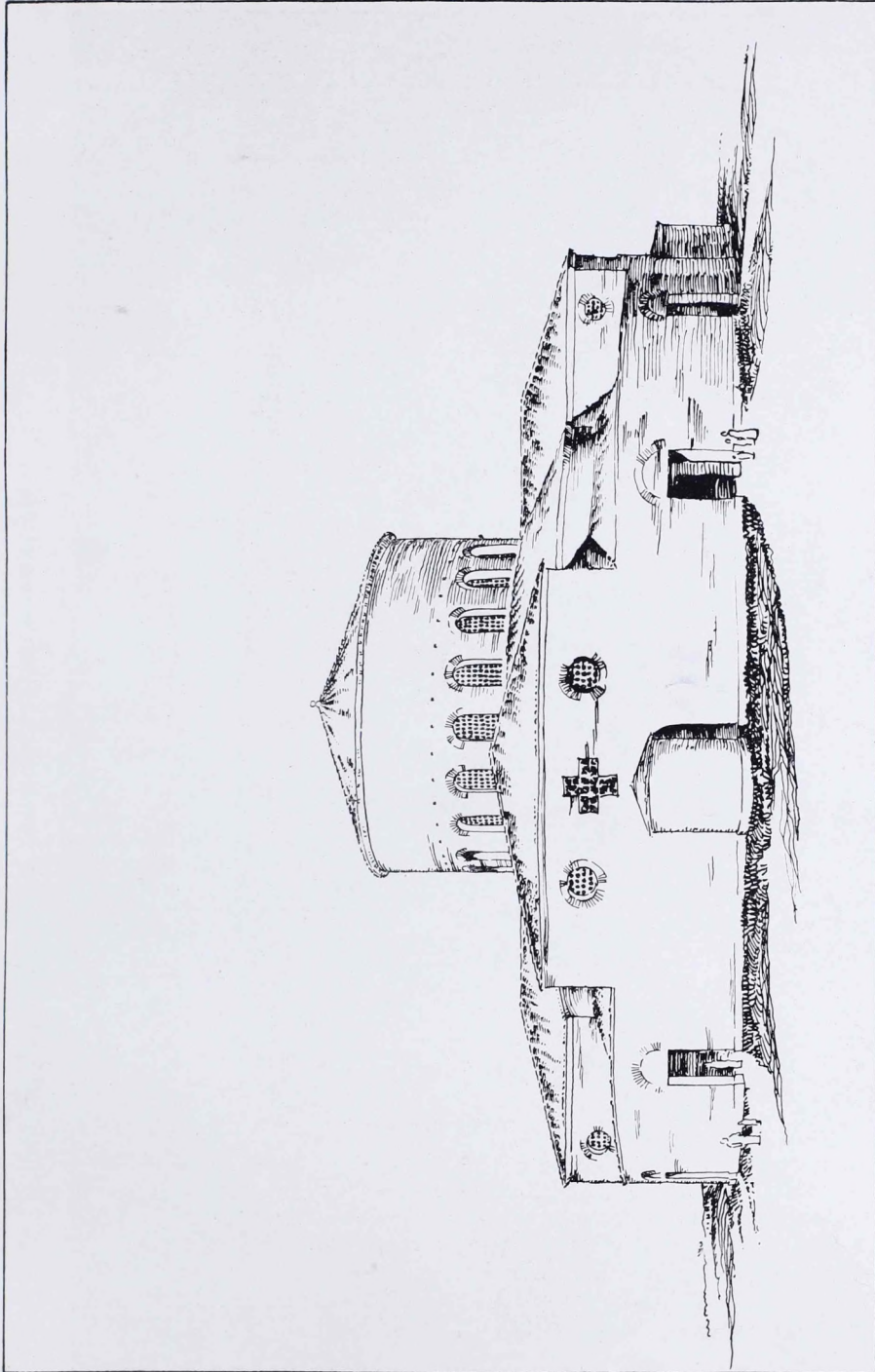
25. D'Agincourt-Seroux felvételi rajzai a Nero-féle macellumot ábrázoló éremmel. Baloldalon a rekonstruált terv, mely az előudvarokat keresztboltozatokkal képzelte el. A bejárat kérdése megoldatlan. Látjuk az ókeresztény vállkövet, a falazó orsókat, a jón oszlopfejeket az átmeneti nyaktaggal, végül a koronázó téglapárkány rajzát.

I disegni di D'Agincourt-Seroux colla moneta rappresentante il macellum di Nerone. A sinistra ricostruzione della pianta con supposte volte a crociera sopra gli atrii. La questione dell'entrata è insoluta. Si vedono la pietra di spalla paleocristiana, il rocchetto di muratura, i capitelli ionici con callarino e infine il cornicione di coronamento fatto di mattoni.

26. Canina rekonstruált térképe a Celimontanáról. Fönt a Colosseum, balra a Circus Maximus, jobbra a lateráni bazilika. Középen a kerek S. Stefano Rotondo, mint Macellum Magnum.

Pianta della regione Celimontana, ricostruita da Canina. In alto il Colosseo, a sinistra il Circo Massimo, a destra la Basilica Lateranense. Al centro Santo Stefano Rotondo, quale Macello Magno.

27. A templom rekonstruált távlati képe Hübsch szerint
Visione prospettica della chiesa secondo Hübsch.

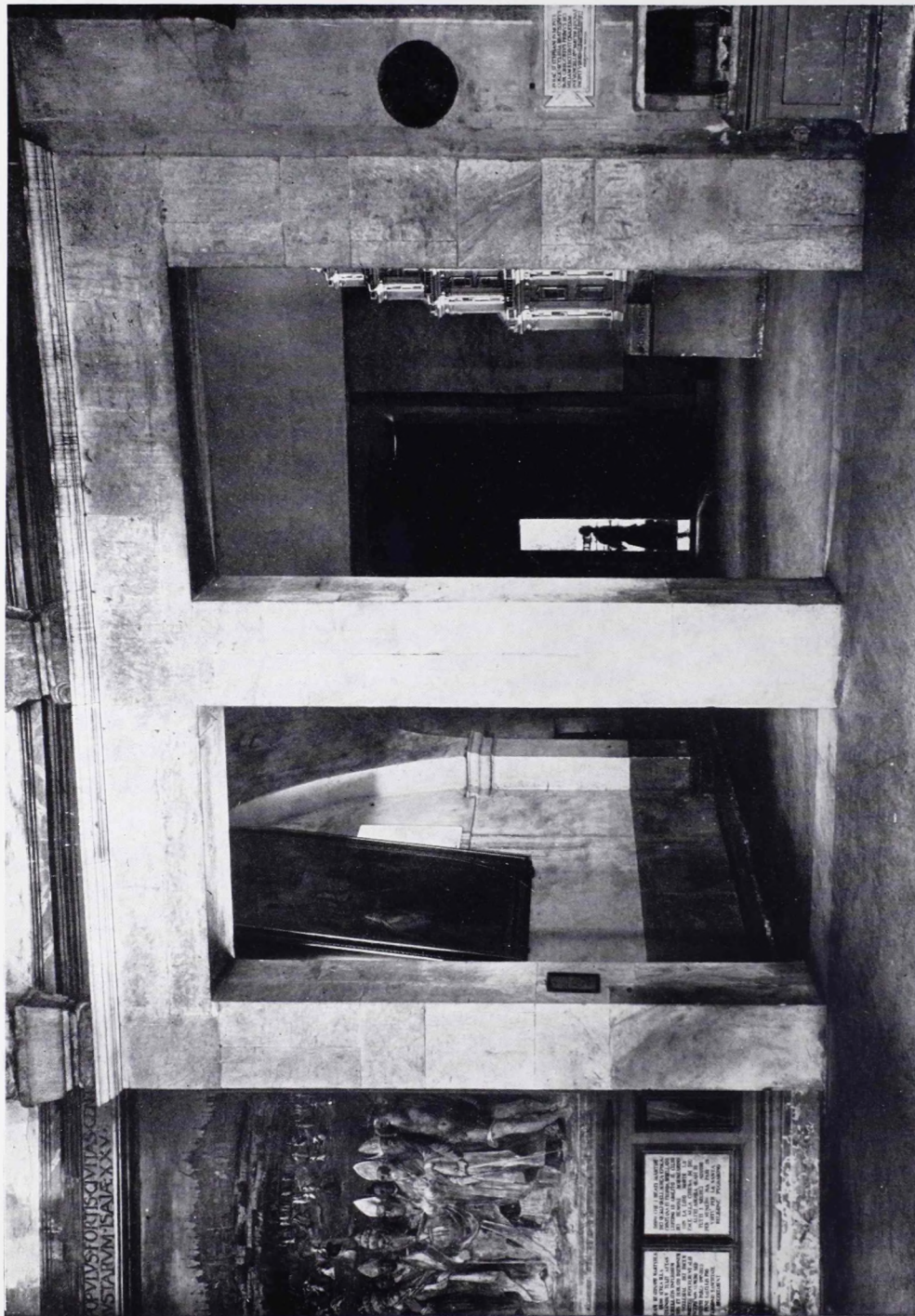
28. A vértanúk kápolnájának apszismozaiája.
Il mosaico absidale della Cappella dei Martiri.

MAN
IOH

29. Magister Johannes (János mester) mesterjegye,
a Nagy Szent Gergely-féle szék lábzsámolyán.
La sigla del Maestro Giovanni sullo sgabello
della sedia di San Gregorio Magno.

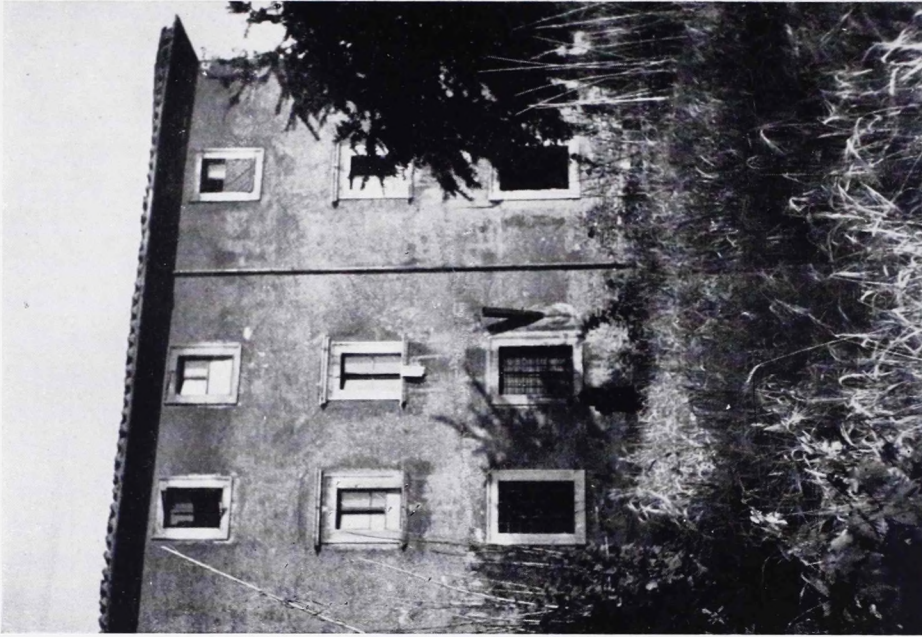
30. A mai bejárat a XII. századi oszlopcsarnokkal.
L'entrata attuale col portico del secolo XII.

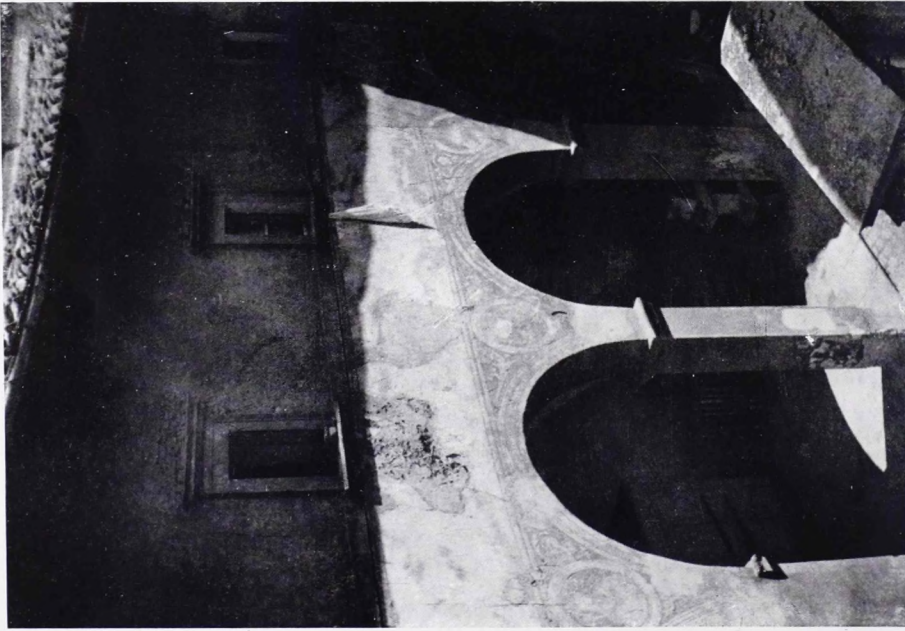
31. A bejárat belülről, V. Miklós renaissance ajtókeretével (háttérben Gentner tabernákuluma). Az ajtótól jobbra római kori püspökszék. L'ingresso visto dall'interno, colla cornice di porta rinascimentale di Nicola V (infondo il tabernacolo di Gentner) A destra della porta una sedia vescovile dell'epoca romana.

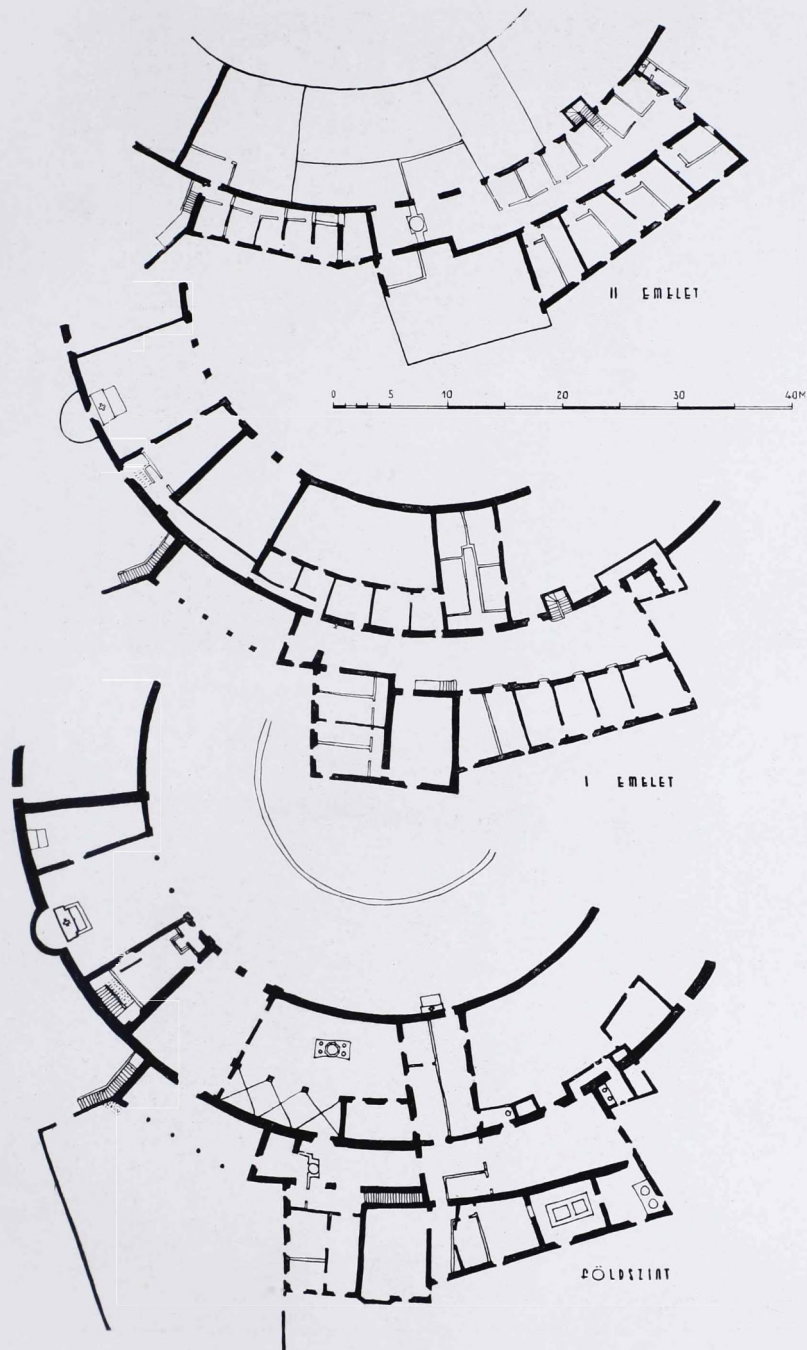
32. A körüljáró képe a Mártírok kápolnájából.
L'ambulacro visto dalla Capella dei Martiri.

34. V. Miklós kolostorhomlokzata a kert felől. (A felső emelet későbbi ráépítés.)
La facciata del chiostro di Nicola V vista dal giardino. (Il piano superiore è un'aggiunta posteriore.)

33. Az V. Miklós korabeli kora-renaissance kolostor udvara. Egyszerűen tagozott kőkeretes ablakokkal. Az ívek válla fölött az egyházfejedelmeket ábrázolják a sgraffittók.
Il cortile del chiostro rinascimentale dall'epoca di Nicola V. Finestre con cornici in pietra di semplice modanatura. Sopra la spalla degli archi graffiti rappresentanti i Principi della Chiesa.

35. A kolostor alaprajzai.
Le piante del chiostro.

36. Az egykori Collegium Hungaricum; V. Miklós pápa korabeli kolostor emeleti folyosója.
L'antico Collegio Ungherese; il corridoio al primo piano del chiostro dell'epoca di Nicola V.

37. Lászy János magyar főpap síremléke a templom középső (fő) oltára előtt, a padlóban. (1523.)
 La pietra sepolcrale di Giovanni Lászy, prelado ungherese, davanti all'altare maggiore della chiesa. (1523)

37/a. A sekrestye falába beépített márvány Szentségtartó Szent István és remete Szent Pál szobrával, 1510-ből.

Il tabernacolo in marmo nella parte della sacrestia, con le statue di Santo Stefano e di San Paolo Eremita, dal 1510.

38. Bernardino Capella kanonok síremléke a Szent István kápolnában. (1524.)
Il monumento sepolcrale del canonico Bernardino Capella nella Capella di Santo Stefano. (1524.)

39. A főoltár.
L'altare maggiore.

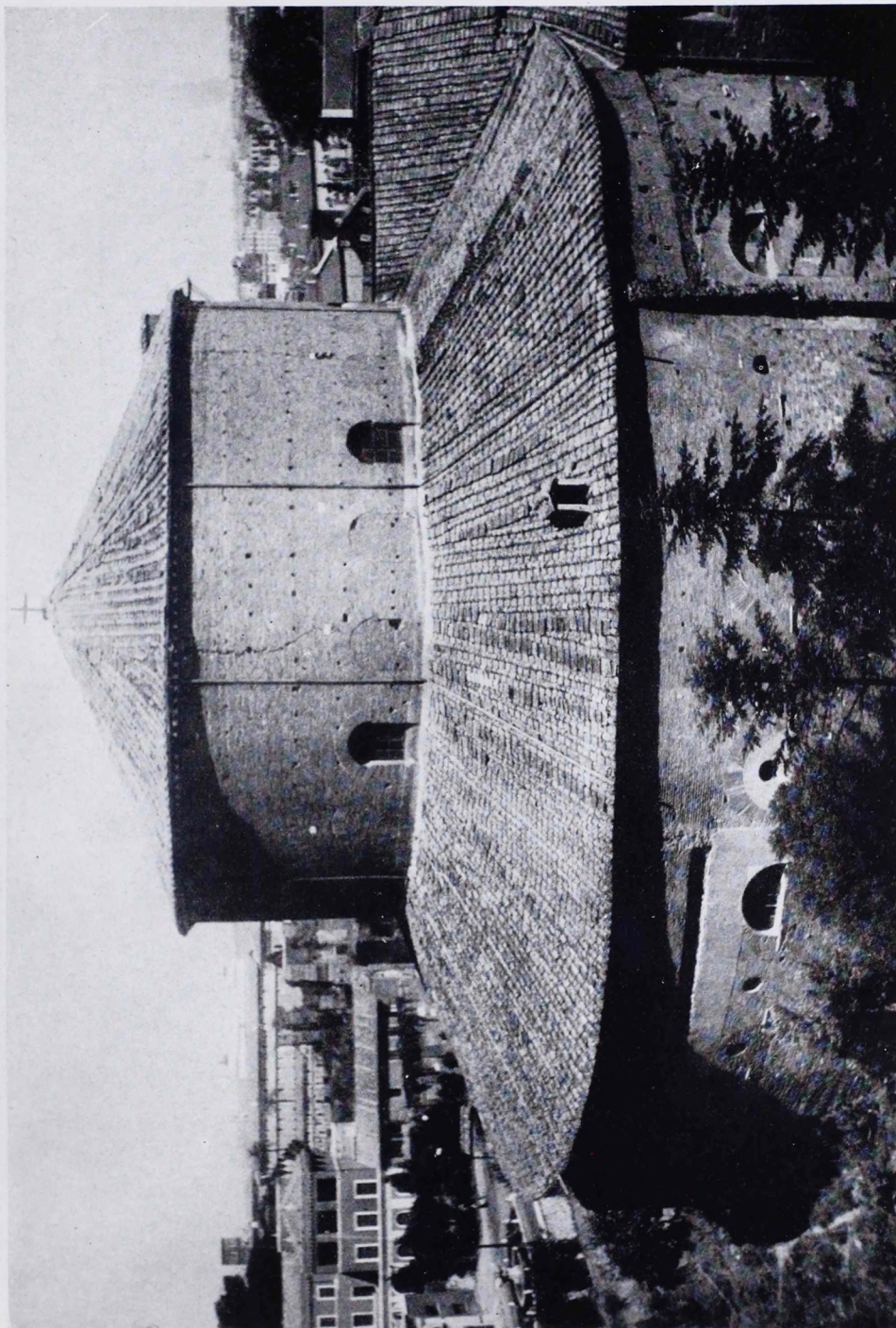

40. Szent István király kápolnája.
La Capella del Re Santo Stefano.

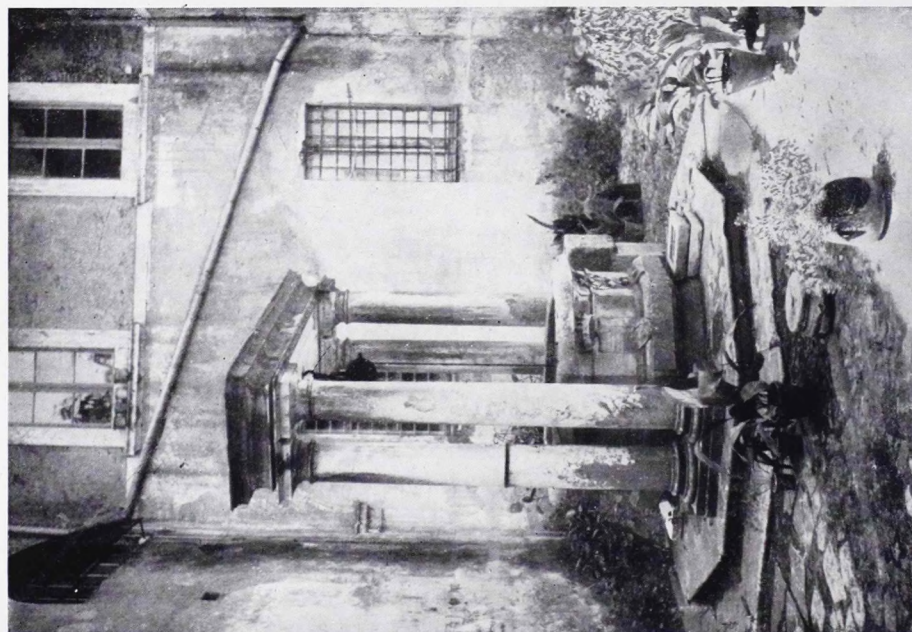

41. A Szent István kápolna (két ablakos) a Mártírok kápolnához támaszkodik. Jól látható a kereszt-szárnyak eredeti lefedése és a kápolna fedelének csatlakozása a körüljáróhoz.

La Capella di Santo Stefano (con due finestre) s'appoggia alla Capella dei Martiri. Si vede bene la copertura originale dei transetti e l'unione del tetto della Capella all'ambulacro.

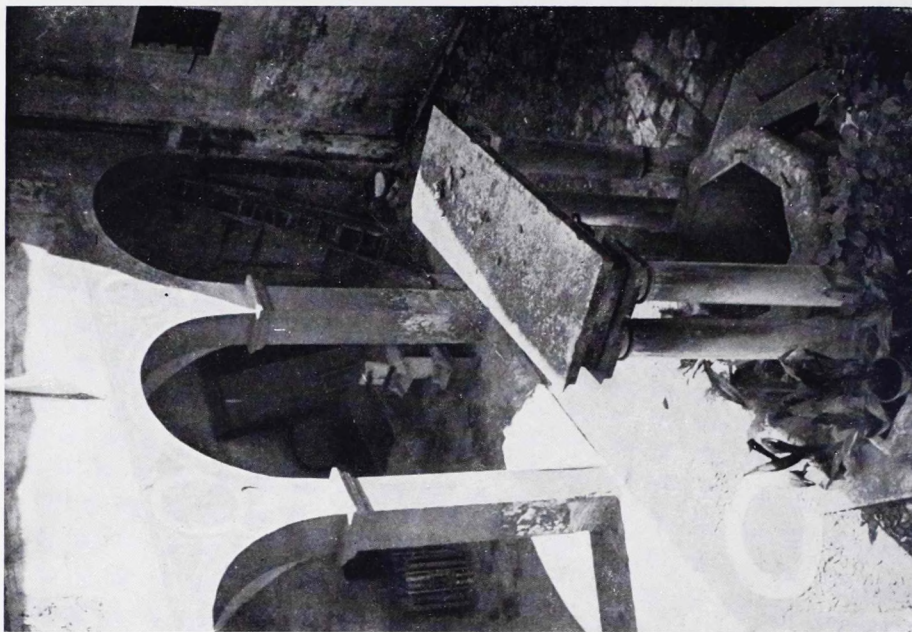

42. A templom képe az angol kórházból nézve. A tambur nagy repedései jól láthatók.
La chiesa vista dall'ospedale inglese. Sono ben visibili le fessure del tamburo.

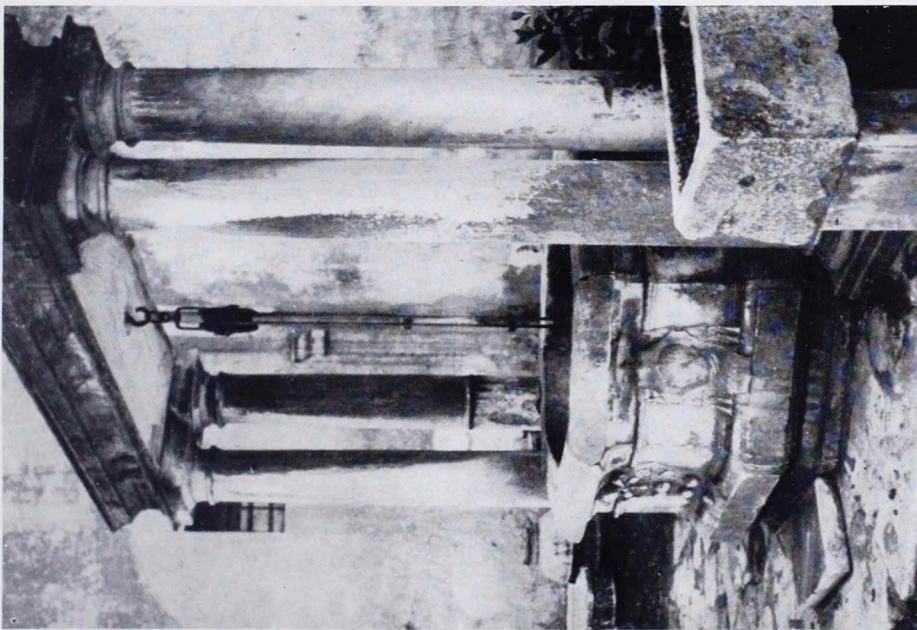
43. Az egykori Magyar Kollégium udvarának a kútja, Zsigmond király címerével.

Il pozzo dell' ex cortile dell'Collegio ungherese collo stemma del Re Sigismondo.

44. A kolostorudvar képe.

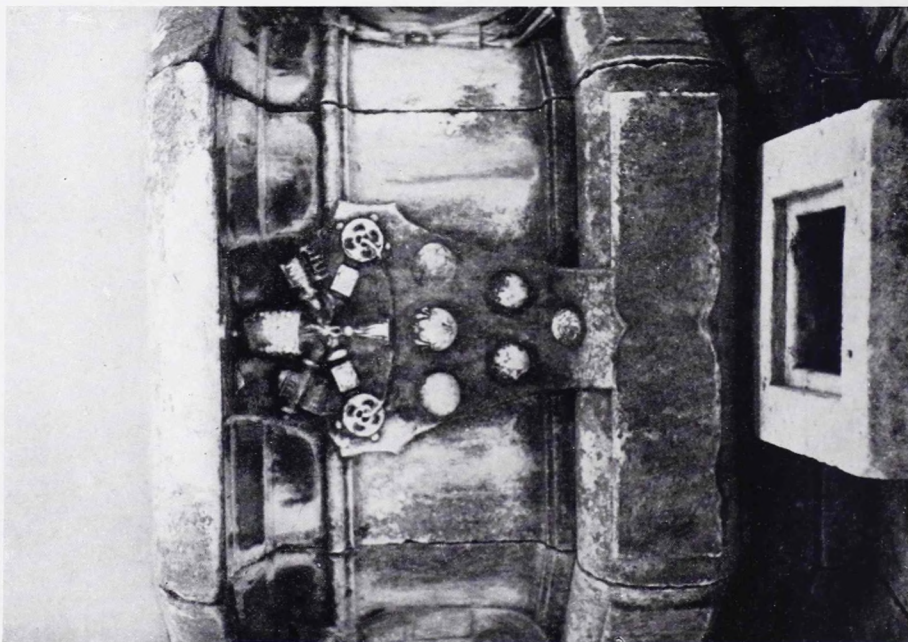
Il cortile del chiostro.

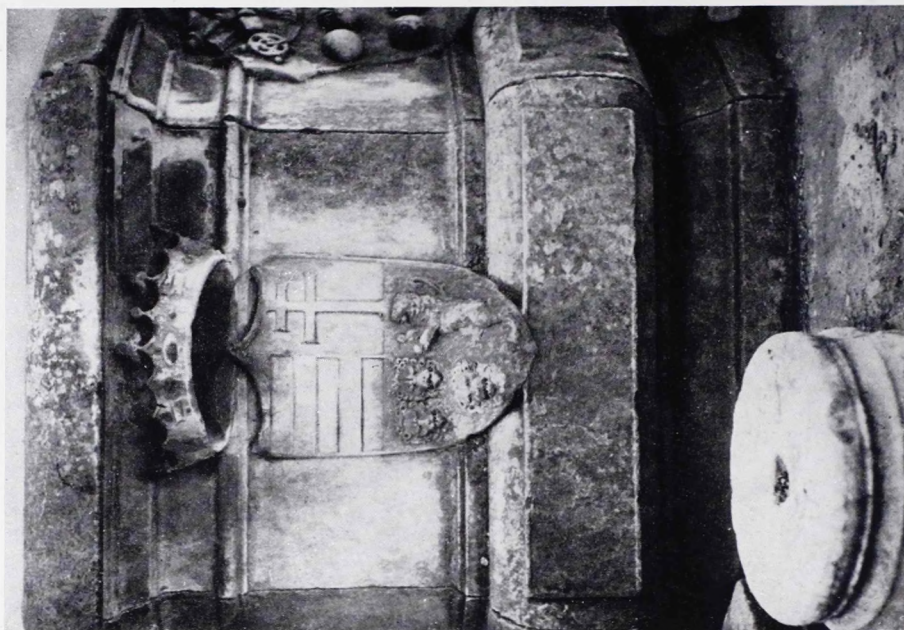
45. A kolostorudvar kútja 1513—1521 közötti időből.
Il pozzo del cortile claustrale, d'anno incerto tra il 1513 e il 1521.

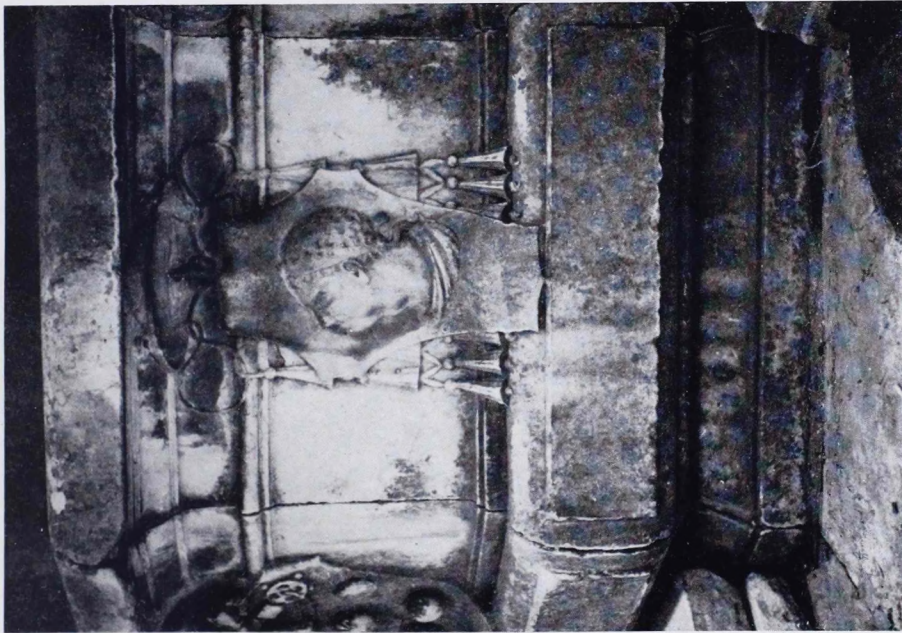
46. A kolostorudvar, fölötté a cellák ablakai.
Il cortile del chioostro, con sopra le finestre delle celle.

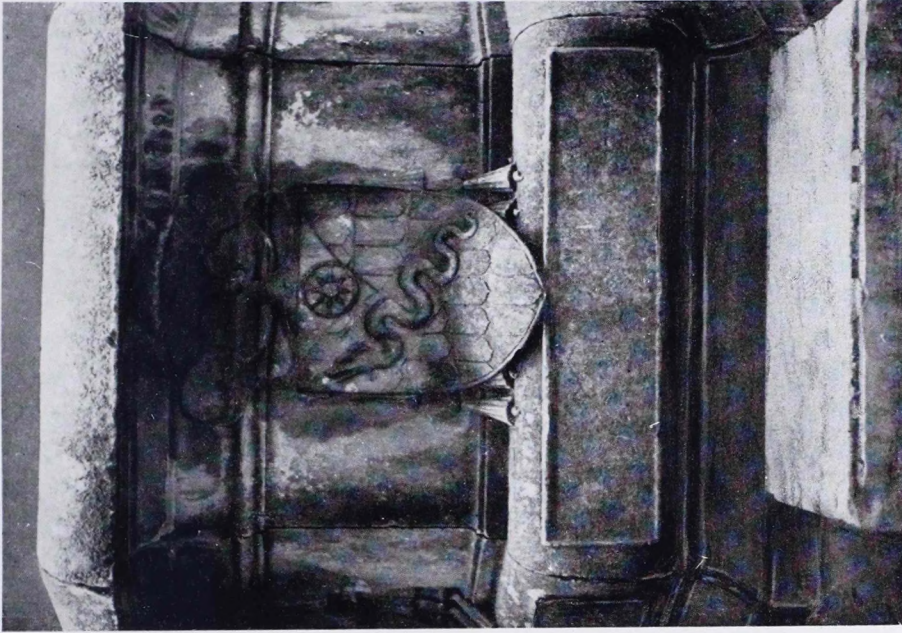
47. X. Leo pápa címere (Medici) a kútkávan.
Lo stemma del Papa Leone X (Medici) sul puteale del pozzo.

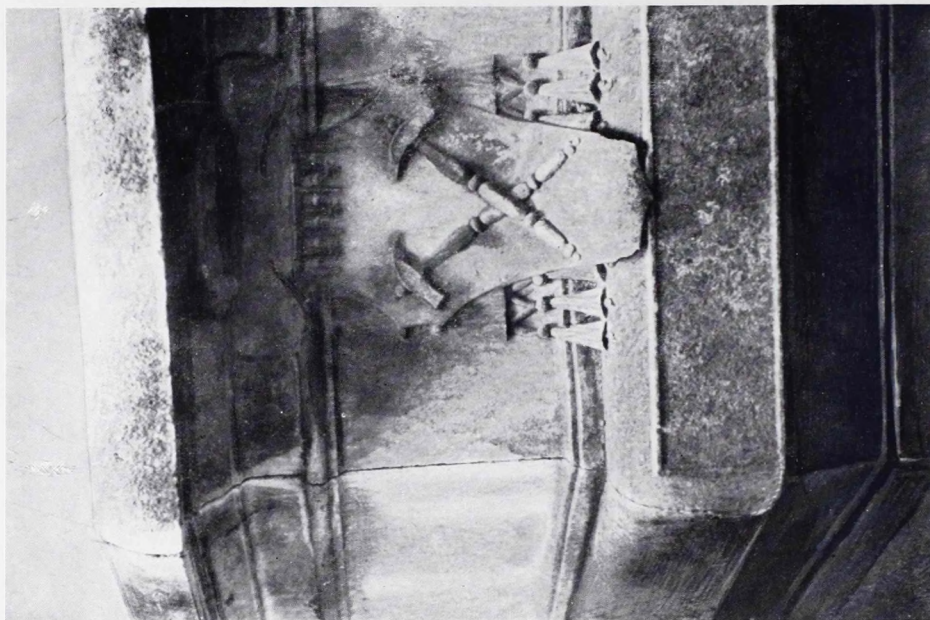
48. Zsigmond magyar király címere a kútkávan.
Lo stemma di Sigismondo, Re d'Ungheria sul puteale del pozzo.

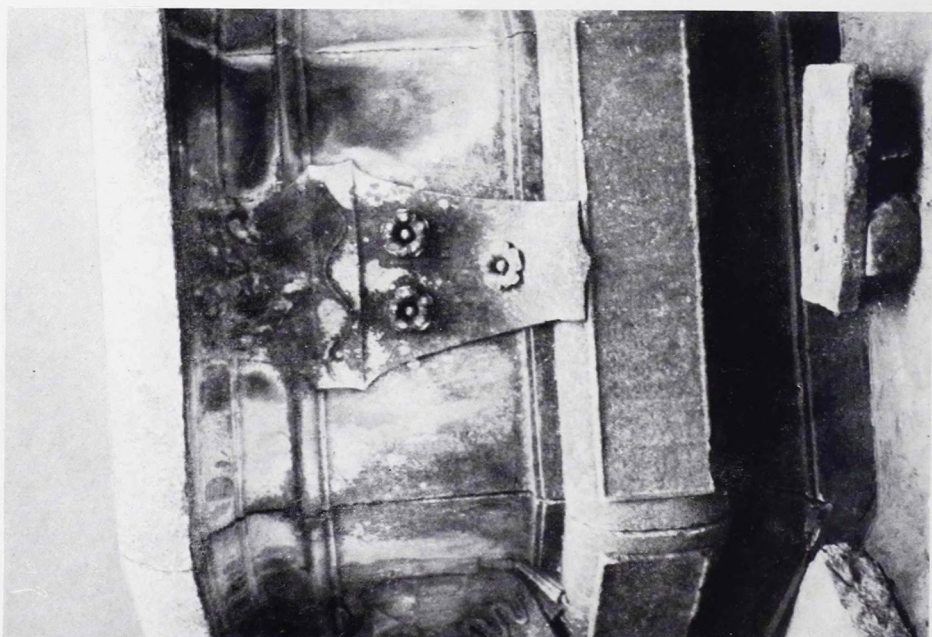
49. Kardinalísi címer a kútíván.
Stemma cardinalizio sul puteale del pozzo.

50. Kardinalísi címer a kútíván.
Stemma cardinalizio sul puteale del pozzo.

52. Kardinalísi címer a kútkáván.
Stemma cardinalizio sul puteale del pozzo.

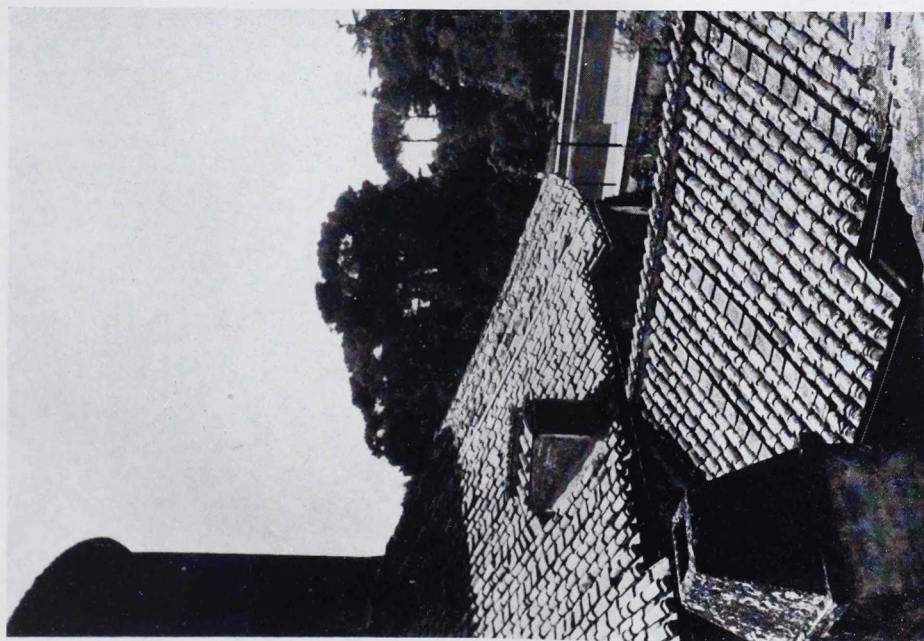
51. Címer a kút káváján.
Stemma sul puteale del pozzo.

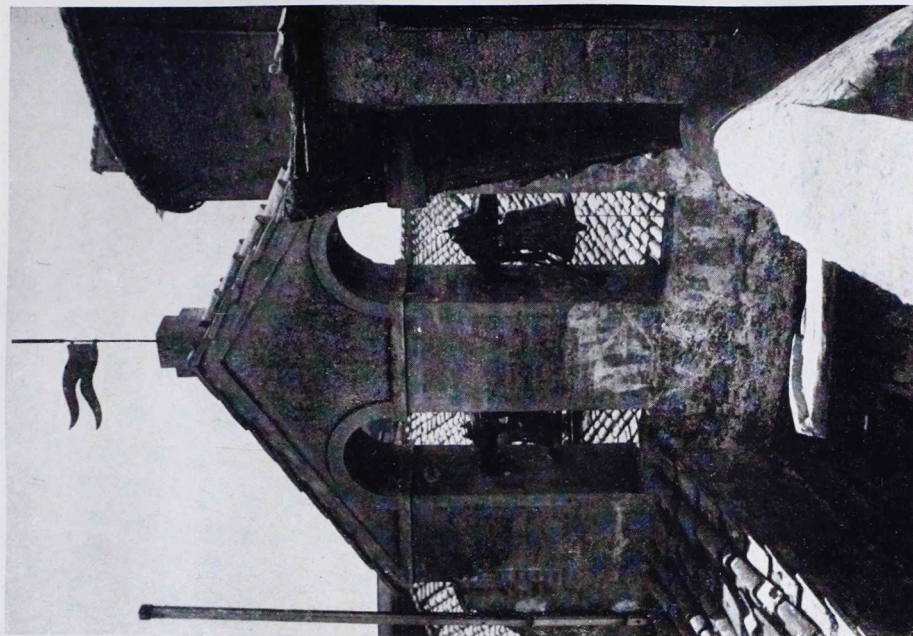
53. A főoltár képe a XIII. Gergely-féle koriáltal.
L'altare maggiore col parapetto di Gregorio XIII.

54. Pomarancio egyik freskója. Alatta latin és olasz magyarázó felirat. 1582.
Un affresco del Pomarancio. In basso iscrizioni esplicative in latino e in italiano. 1582.

55. A templom tetőzete a háttérben a Villa Celimontana.
Il tetto della chiesa. In fondo la Villa Celimontana.

56. A templom harangjai.
Le campane della chiesa.

57. A főoltár táblája magyar szentek neveivel. (István, Imre, László.)
 La lapide dell'altare maggiore, col nome di Santi ungheresi (Stefano, Emerico, Ladislao).

FÜGGELÉK.

A főoltár táblájának a felirata, a legbelső kör déli pillérének belső falán:

ALTARE IN MEDIO TEMPLI CONSECRATVM
EST AD HONOREM DEI ET IN MEMORIAM
SMAE DEI GENITRICIS MARIAE BEATI
IOANNIS EVANG^{TAE} ET SS APLOR ANDREA
PHILIPPI AC IACOBI ET BEAT MARTYRVM
STEPHANIPROTOMARTYRIS LAVRENTII
ET PANCRATII ET SS CONFESSOR NICOLAI
AC MARTINI NECNON STEPHANI EMERICI
AC LADISLAI REGVM HVNGARIAE

Mellékoltár felirata:

HOC ALTARE CONSECRATVM EST
AD HONOREM DEI ET IN MEMORIAM
SANCTORVM CONFESSORVM
PAVLI PRIMI HEREMITA BEATI
GREGORII I PPAE JOHANNIS
ELEMOSINARII DOMINICI ET
S JOSEPH ITEM IN MEMORIAM SS
MARTYRI GREGORII ET DEMETRII

A szenteltvíz-tartó felirata:

FONT NICOLAVS PAPA V. M. CCCCLIIII.

A mártírok kápolnája (Pr. és Fel.) körüljárta előtt két sirtábla van a padlóban. A középtér felől nézve balkézre eső síron nincs felirat, hanem csak egy halálfej-ábrázolás; a jobbkezre eső sír felirata:

C I M I T E R I V M
F R A T R U M
H E R E M I T A R V M
I 5 I I

Capella kanonok síremlékének a fel-
irata, a Szent István-kápolnában:

CHRISTO SERVATORI
BERNARDINO CAPELLAE BASILICAE
VATICANAE CANONICO DOCTRINA INTEGRITATE
RELIGIONE AC MORVM SVAVITATE INSIGNI
MAIUS MAFFEVS VOLATERRANUS
ET JACOBVS SADOLETVS EX TESTAMENTO
CURATORES AMICO BE. ME. POS.
XIX. AN. LXIII. MEN. VI.
OBIIT AN SAL. M. D. XXIII.

A Szent István-kápolna mennyezetének
kőirata:

+ COLENDAE MEMORIAE SS STEPHANI HVNGARORVM REGIS ET
PAVLI EREMITARVM PRINCIPIS +

A Nagy Szent Gergely-féle székre vonat-
kozó felirat a szék fölött a templom falá-
ban elhelyezett táblán:

IN HAC ST STEPHANI IN MONTE
COELIO ECCLESIA BEATISSIMVS
PAPA GREGORIVS PRIMVS HO
MILIAM RECAVIT QVARTAM
IN EVANGELIA ST MATTH XV QVAE
INCIPIT VERBIS „CVM CONSTET OMNIBUS
FRATRES CARISSIMI QVA
REDEMPTOR NOSTER.

A mártírok kápolnájának az oltárán két feliratot olvashatunk. A homlokoldalon:

C O R P O R A
S S P R I M I E T
F E L I C I A N I
M M

(Mellette kétoldalt Gentili kardinális címere.)

Az oltár hátsó oldalán befalazott tábla felirata:

CORPORA SS MM PRIMI ET FELICIANI
EX ARENARIO NOMENTANO A THEODORO
PP I HVC TRANSLATA ATQ AB VRBANO PP
VIII AN M DCXXV INVENTA ANTONIVS
AVLVS ECCLESIAE S STEPHANI IN MONTE
COELIO PRAESB CARD GENTILI SVB NOVO
ALTARI A SE EXCITATO ET CONSECRATO
SOLEMNI POMPA REPOSVIT
X IVNY MDCC XXXVI

A kápolna sekrestyéjében található renaissance tabernákulum felirata:

CHRISTI CORPVS AVE SACRA DE VIRGINE NATVM — 1510

Ugyanitt található sírfelirat:

D M
A E L I V S L V L I V S
E V S E B I V S E T U L P I A
V I C T O R H I C E L I G E
R V N T S I B I E T L I B E R I S
S V I S E T L I B E R T I S
L I B E R T A B V S Q V E P O S
T E R I S Q V E E O R V M

Ugyancsak a vértanúk kápolnájában, a padlóban, középen van a következő sírfelirat:

HIC REQVISCIT CORPVS REV
 SCIO Q REDEMP TOR
 MEVS VIVIT ET IN
 NOVISSIMO DI E
 RESVR GAM ET REN
 OVABVTVR DENVQ OSS
 A MEA ET IN CARNEM
 EA VIDEBO DEVM
 SALVATOREM MEV
 QVOD PNARI DOI PPE IN BASILLI

CA PRINCIPIS APOSTOLORV Q OBIT ANO MCCCCXCV DIE XXVI AVGVSTI

ERENDI PATRIS FRATRIS CLEMETIS ORIS S PAVLI PMI HERMITTE

Az egykori déli kápolna keleti pillére
előtt balkézre a padlóba beépített sírkő
felirata:

D O M

NICOLAO AVERTENATE
MVNICIPI NOVOCOMEN
QVI CVM A FORTVNAE
FLVCTIBVS IMPETERETVR
HOC DEMVM BENEFICII
REPORTAVIT VT PIE AC
SANCTE MORERETVR
AMICI P M PP VIXIT
AN XLV PLVS MINVS
OBIIT XVII IANVAR

M D L

IAM TANDEM IN PATRIA
TRANQVILLVS PACE QVI
ESCAM VITA MIHI INTE
RIS NIL NISI PVGNA FVIT

A befalazott (második) körön lévő déli
mellékoltár előtt jobbra a padlóban beépí-
tett sírkő felirata:

+ HIC REQVIESCIT CORPVS DEVOTVS XPI
* FAMVLVS ARCHIPBR BENEDICTVS CIACS CEMA
* RIEQADOMICA COMS QI AD HANC BASILICA IN
* CREDITIS DIGNE MINIORA REPROME PECCA
* TORE PX PINOMENOMS CONIVRANSVT
NVLLVS HOC TVMVLO VIOLARE AVDEAT SIC VIS
AVTE VIOLARE EP SVPSERIT A PATRE ET FILIO ET SPS
SC IANATHEMATEI M PP DANATVS EXISTAT

* a megjelölt négy sor összefüggését és értelmét nem tudtam megtalálni.

A befalazott (második) kör kis apsisában lévő oltár (nyugati oltár) táblájának a felirata, az egykori nyugati kápolna déli pilléréen:

PROPINQVVM ALTARE AD MERIDIEM
 CONSECRATVM EST AD HONOREM
 DEI ET IN MEMORIAM SANCTORVM
 MARTYRVVM CLEMENTIS PAPAE
 CHRISTOPHORI VINCENTII MAVRITII
 ET SOCIOR FABIANI ET SEBASTIANI
 BLASII KILIANI ET SOCIORVM
 PROCESSI ET MARTINIANI
 COSMAE ET DAMIANI

Az egykori Szent István-templom és magyar zarándokház helyét megőrkítő márványtábla a Szent Péter-bazilika és a Sekrestyét összekötő folyosó külső falán van; a Vatikán Városállam Szent Péter-téri bejárata felőli oldalon. A tábla szövege:

Q V O L O C O
 SACELLVM ATQVE HOSPITIVM
 S STEPHANO HVNGARIAE REGI APOSTOLICO DICATA
 AD ANNVM MDCCLXXVI STETERANT
 HVNGARORVM GENS
 IN DILAPSI MONVMENTI MEMORIAM
 QVOD SVAM CVM APOSTOLICA SEDE CONIVNCTIONEM
 PRAECLARE LVCVLENTERQVE TESTARETVR
 IX EXEVNTE SAECVLO
 AB S EMERICI DVCIS OBITV
 P
 DIE XVII DECEMBRIS MD CCCC XXIX

(Az utolsó sor baloldalán a pápai, jobb-
 oldalán a magyar címer van.)

I O a n n e s L A Z O A R C H

I D I a c o n v s T R A N S S I L v a n e n s i s P A N N O n i v s P E N I T e n t i a r i v s A P o s t o l i c v s D V M

M D X X I I I

A V G v s t i

X V I I

O B L I T

N A T V M Q v o d g e l i D V M V I D e s A D I S T R V m

R O M A N A T E G I E R V I A T O R V R N A N O N

M I R A B E R E S I E X T I M A B I S I L L V D Q v o d

R O M A E S T P A T R I A O M N I V M E V I T Q v e

L X X

T E R E G A m v N N A

Az egykori déli kápolna nyugati pillérének falán levő felirat:

* ANNO DNI MLXIII DEPOSITVS EST IN HAC ECCLIA
DONATVS O'BRIENVS CASHELI THOMONNIQ: REX
BRIANI BORVI TOTIVS HIBERNIA MONARCAE FILIVS
QVI CORONAM REGALEM SVMMO PONTIFICI
DONO DEDIT

(A felirat fölött királyi korona.)

A Szent István-kápolna, valamint a Primus és Felicianus martírok kápolnája közötti pilléren látható tábla felirata:

ALTARE CHORI PROPE SACRARIVM AD
ORIENTEM IAM OLIM PRIVILEGIATVM
PRO ANIMABVS FIDELIVM DEFVNCTORVM
CONSECRATVM EST AD HONOREM DEI
ET IN MEMORIAM BEATORVM MARTYRUM
PRIMI ET FELICIANI QVORVM SACRA
CORPORA IN EO CONDITA REQVIESCVNT

A déli mellékoltár táblájának a felirata,
a legbelső kör déli pillérének külső oldalán:

VICINVM ALTARE AD AQVILONEM
CONSECRATVM EST AD HONOREM
DEI ET IN MEMORIAM SANCTORVM
CONFESSORVM FRANCISCI ET
ALEXII ET SANCTARV VIRGINVM
AGNETIS AGATHAE ET PRAXEDIS
ET SANCTARVM MVLIERI MARIAE
AEGYPTIACAE ET ANNAE MATRIS
GLORIOSISSIMAE VIRGINIS MARIAE

A Primus és Felicianus kápolna sek-
restyeajtájának a felirata:

GRE. XVI. A. MDLXXX.

A XIII. Gergely-féle szentélykorlát
Szent István vértanú életéből vett jelenetei-
nek magyar vonatkozású képfelirata:

B STEPHANVS SANCTI
STEPHANI HVNGARORVM
REGIS PREDICIT ORTVM

A kiadásért felelős : ifj. Gerő László.

35.284. — Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (F.: Thiering Richárd.)

